

М.КАМАЛОВ

ЭРКИН ИҚТИСОДИЙ ЗОНАЛАРНИНГ ҲУҚУҚИЙ МАҚОМИ

Ўқув қўлланма

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК УНИВЕРСИТЕТИ**

М. КАМАЛОВ

ЭРКИН ИҚТИСОДИЙ ЗОНАЛАРНИНГ ҲУҚУҚИЙ МАҚОМИ

Ўқув қўлланма

Тошкент – 2018

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан ўқув қўлланма сифатида тавсия этилган (Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирининг 2018 йил 7 декабрдаги 1000-сон буйруғи).

УДК 339.9 (075.8) (575.1)

Камалов М.М. Эркин иқтисодий зоналарнинг ҳуқуқий мақоми. Ўқув қўлланма. – Тошкент: ТДЮУ, 2018. – 116 бет.

Такризчилар: **Б.Самарходжаев** – юридик фанлар доктори, профессор

Н.Имомов – юридик фанлар доктори, профессор

Мазкур ўқув қўлланмада эркин иқтисодий зоналар фаолиятининг хусусиятлари, уларни барпо этиш мақсади ва сабаблари, ушбу ҳудудларнинг жаҳон иқтисодий муносабатларида тутган ўрни, эркин иқтисодий зоналар фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш масалалари, эркин иқтисодий зоналар ҳудудида тузиладиган инвестиция шартномалари, экспорт ва импорт битимлари ҳамда уларни тузишга қўйиладиган талаблар, эркин иқтисодий зоналарда корпоратив бошқарувни яхшилашга қаратилган қонунчилик ҳужжатларини такомиллаштириш каби масалалар ёритилган.

Ушбу ўқув қўлланма магистрантлар ва кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

© **М.М.Камалов**

© **Тошкент давлат юридик университети, 2018 й.**

МУНДАРИЖА

Кириш	4
I боб. Эркин иқтисодий зона тушунчаси, вужудга келиш тарихи ва сабаблари	7
II боб. Эркин иқтисодий зоналарнинг асосий турлари ва уларнинг таснифи.....	20
III боб. Эркин иқтисодий зоналарнинг ҳуқуқий тартиботи ва унинг ўзига хос жиҳатлари	39
IV боб. Эркин иқтисодий зона иштирокчиларининг ҳуқуқий ҳолати ва уларга бериладиган имтиёзлар	59
V боб. Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига аъзо давлатлар ҳудудида эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш амалиёти	77
VI боб. Эркин иқтисодий зоналарда тадбиркорлик фаолиятининг ҳуқуқий асослари ва унда қулай инвестициявий муҳит яратиш масалалари	95
Хулоса	107
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	110

КИРИШ

Мамлакатимизда демократик янгиланишлар даврида эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш ва уларнинг самарали фаолиятини таъминлашга қаратилган кенг кўламли ишлар амалга оширилмоқда. 2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида макроиқтисодий барқарорликни мустаҳкамлаш, иқтисодиёт тармоқлари ва ҳудудларга хорижий, аввало, тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни фаол жалб қилиш, давлат мулки хусусийлаштирилган объектлар базасида хусусий тадбиркорликни ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш, вилоят, туман ва шаҳарларни комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришга доир кўплаб вазифалар белгиланган. Мамлакатимизда эркин иқтисодий зоналар, технопарклар ва кичик саноат зоналари фаолияти самарадорлигини ошириш, янгиларини ташкил этиш борасида олиб борилаётган ишлар бунда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Давлатимиз раҳбарининг 2016 йил 26 октябрдаги “Эркин иқтисодий зоналар фаолиятини фаоллаштириш ва кенгайтиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармониға мувофиқ ушбу зоналар учун янада қулай шарт-шароитлар яратилди.

Бугунги кунда мамлакатимизда 20 та эркин иқтисодий зона фаолият юритмоқда. “Навоий”, “Ангрен”, “Жиззах”, “Ургут”, “Ғиждувон”, “Қўқон” ва “Ҳазорасп” эркин иқтисодий зоналарида 4 минг 600 дан ортиқ иш ўрни яратилган.

Эркин иқтисодий зоналар ҳудудларни иқтисодий-ижтимоий ривожлантириш ва ишлаб чиқаришни модернизациялаш мақсадида иқтисодиётга хорижий ва миллий капитални жалб қилиш воситасидир. Мазкур иқтисодий тузилмалар халқаро ҳўжалик муносабатларида иқтисодий интеграция жараёнларини кучайтириш ва миллий иқтисодий тизимларни жаҳон иқтисодиёти билан интеграциялашув жараёнларини жадаллаштириш механизми ҳисобланади. Замонавий шаклдаги ҳўжалик муносабатлари тизимида эркин иқтисодий зоналарнинг ўрни ва аҳамияти иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб қилиш, давлатнинг экспорт салоҳиятини ошириш, миллий иқтисодиётга хорижий валюталар кириб келиш ҳажмини ошириш, ишлаб чиқариш жараёнларини технологик янгилаш, хорижий давлатларнинг турли соҳалардаги тажрибаларини ўзлаштириш билан асосланади.

Иқтисодий-ижтимоий ривожланиш даражасига кўра ривожланган ва ривожланаётган давлатларда эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш сабаблари турли хил. Хусусан, саноати ривожланаётган давлатлар сирасига кирадиган Ўзбекистон Республикасида эркин иқтисодий зоналарни ташкил қилиш сабаблари – иқтисодиётнинг турли соҳаларида чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, хорижий давлатларда қўлланилаётган замонавий технологияларни ишлаб чиқариш жараёнларига жалб қилиш, ташқи савдони ривожлантириш ва давлатнинг экспорт салоҳиятини ошириш, иқтисодиётга чет эл сармоялари кириб келишини рағбатлантириш, замонавий инфратузилмаларни яратиш, ички истеъмол бозорини сифатли маҳсулотлар билан тўлдириш, корпоратив бошқарув замонавий стандартларини ўзлаштириш заруриятларидан келиб чиқади.

Бугунги кунда эркин иқтисодий зоналарда инвестиция лойиҳаларини амалга оширишни жадаллаштириш, хориждан юқори технологик ускуналар харид қилиш учун Ўзбекистон Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси маблағи ҳисобидан 100 миллион доллар миқдорида чет эл валютасидаги кредит линияси очилган.

Кичик саноат зоналарида дирекциялар ташкил этилган. Кредит олиш ва банк хизматларидан фойдаланишда муаммо бўлмаслиги учун ҳар бир зонага муайян тижорат банки бириктирилган. Бозор талаблари ва импорт номенклатурасини ўрганиш асосида тадбиркорлар учун таклифлар, истиқболли лойиҳалар рўйхати шакллантирилган. Кичик саноат зонасида ишлайдиган субъектлар 2 йил барча солиқлардан озод этилган.

Мамлакатимизда эркин иқтисодий зоналарни ташкил қилишнинг умумий мақсадлари эса юқори қўшилган қийматга эга бўлган рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқаришни таъминлайдиган замонавий, юксак технологияли ишлаб чиқаришларни ташкил этиш учун хорижий ва маҳаллий инвестицияларни жалб этиш бўйича қулай шарт-шароитларни шакллантириш, шунингдек ҳудудларнинг ишлаб чиқариш ва ресурс салоҳиятидан комплекс ҳамда самарали фойдаланиш, шу асосда янги иш жойларини яратиш ва аҳоли даромадларини оширишдир.

Мазкур ўқув қўлланма юриспруденция соҳасида таълим олаётган ва ушбу соҳада илмий тадқиқот қилаётган талабалар, магистрантлар ҳамда мутахассисларга мўлжалланган бўлиб, унда эркин иқтисодий зоналарни ташкил қилиш, улар ҳудудида

тадбиркорлик фаолиятини рағбатлантиришга қаратилган имтиёзли ҳуқуқий тартибларни ўрнатиш ва қулай инвестициявий муҳит яратиш, эркин иқтисодий зона қатнашчиларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизмини такомиллаштириш каби масалалар турли соҳалар сингари ҳуқуқшунослик соҳаси мутахассисларининг олдида турган долзарб вазифалар ўрганилган.

I БОБ. ЭРКИН ИҚТИСОДИЙ ЗОНА ТУШУНЧАСИ, ВУЖУДГА КЕЛИШ ТАРИХИ ВА САБАБЛАРИ

1. Эркин иқтисодий зоналарга умумий тавсиф

Эркин иқтисодий зоналар дастлаб эркин савдо ва порт зоналари шаклида ташкил этилган XX асрнинг II ярмида ривожланаётган Осиё ва Америка қитъаси давлатлари учун хорижий инвестициялар ва ишлаб чиқаришдаги илғор технологияларни жалб қилиш воситасига айланди. Айни ушбу даврдан бошлаб Европа ва АҚШда фаолият кўрсатадиган трансмиллий корпорацияларнинг юқорида таъкидланган давлатлар иқтисодиётига инвестициялар киритиш жараёнларининг кучайиши мазкур давлатлар ҳудудида эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш жараёнларини тезлаштирди. Чунки трансмиллий корпорациялар ва хусусий инвесторлар мазкур ҳудудларда турли шаклдаги ташкилий, молиявий ва маъмурий имтиёзларга эга бўлардилар.

Эркин иқтисодий зоналар давлат ҳудудининг маъмурий чегараланган қисми бўлиб, уларда тадбиркорлик фаолиятини рағбатлантиришга қаратилган турли шаклдаги имтиёз ва бизнес фаолиятини амалга оширишнинг соддалаштирилган тартиблари амал қилади. Шунингдек мазкур ҳудудларнинг солиқ, валюта, божхона, банк қонунчилиги асосий давлат ҳудудидаги мазкур соҳалар қонунчилигидан фарқланади. Уларда тижорат банклари, логистика марказлари, суғурта компаниялари, бизнес-консалтинг каби хизмат кўрсатувчи ташкилотлар фаолияти рағбатлантирилади.

Халқаро миқёсда эркин иқтисодий зоналарни ташкил қилиш, улар ҳудудида фаолият кўрсатувчи тадбиркорлик субъектларига турли имтиёзлар беришнинг ягона механизми, универсал характердаги қонунчилик ҳужжати ишлаб чиқилмаган. Бу ҳар бир давлатнинг эркин иқтисодий зоналарни ташкил қилишдан кўзлаган мақсадининг ўзига хослиги ва хорижий инвестиция ресурсларини жалб қилишга нисбатан хорижий давлатларнинг сиёсати турли хилда эканлиги билан изоҳланади.

Мазкур иқтисодий интеграцион тузилмалар ҳудудларга миллий ва хорижий капитални жалб қилишнинг самарали воситаси ҳамдир. Халқаро иқтисодий муносабатлар тизимида эркин иқтисодий зоналар миллий иқтисодий тизимларда иқтисодий интеграция жараёнларини чуқурлаштириш, иқтисодиётга миллий ва хорижий инвестицияларни жалб қилиш ҳамда давлатларнинг халқаро товар алмашинуви жараёнларида фаол иштирок этишини таъминловчи иқтисодий механизмдир.

Эътибор қилинг!

Ушбу зоналарда тадбиркорлик субъектларининг ишлаб чиқариш фаолияти асосан экспортга ёки импорт ўрнини босадиган товарлар ишлаб чиқаришга йўналтирилган бўлади. Бу бевосита эркин иқтисодий зоналарни ташкил этган давлатларнинг иқтисодий сиёсатидан келиб чиқади. Масалан бир қатор Шимолий Америка қитъаси давлатларида (Никарагуа, Гватемала, Коста-Рика) ташкил этилган эркин иқтисодий зоналар асосан АҚШ истеъмол бозори учун экспорт маҳсулотлари ишлаб чиқаришга ихтисослашган.

Демак, мазкур тузилмалар ривожланаётган давлатлар учун қўшимча истеъмол бозорларини эгаллаш имкониятини яратиб беради ҳамда давлатларнинг экспорт салоҳиятини юксалтиради. Айни бир вақтда ушбу иқтисодий тузилмалар **минтақавий иқтисодий интеграция жараёнларини** кучайтириш воситаси сифатида ҳам хизмат қилади¹.

Эркин иқтисодий зоналар миллий ишлаб чиқариш жараёнларига трансмиллий корпорацияларни жалб қилиш воситаси ҳамдир. Аксарият саноати ривожланаётган давлатлар эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш ва тадбиркорлик субъектларига турли шаклдаги имтиёзлар бериш воситасида ўз ҳудудига трансмиллий корпорацияларни жалб этишга интиладилар. Мазкур корпорациялар давлатлар ишлаб чиқариш жараёнларида таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш ва уларни қулай нархларда реализация қилиш имкониятини беради. Ўзбекистон Республикасида эркин иқтисодий зоналарни ташкил этишнинг сабабларидан бири ҳам улар ҳудудига трансмиллий корпорацияларни жалб қилиш истиқболлари билан изоҳланади. Ушбу тадбиркорлик

¹ Dobrogonov F. and Farole T. An economic integration zone for the East African community: exploiting regional potential and addressing commitment challenges. World bank policy research working paper 5967. Washington, DC: World Bank.

субъектлари эркин иқтисодий зоналар ҳудудига хорижий инвестициялар олиб кириши билан аҳамиятлидир. Хорижий инвестициялар эркин иқтисодий зоналар фаолиятини ҳаракатлантирувчи муҳим восита эканлигидан келиб чиқиб таъкидлайдиган бўлсак, трансмиллий корпорациялар ва ушбу иқтисодий тузилмалар ўртасида узвий алоқа мавжуд.

Эркин иқтисодий зоналарни ташкил қилиш сиёсатида, улар ҳудудида миллий ва хорижий тадбиркорлик субъектларининг ўзаро ҳамкорлигини амалга ошириш мақсади ҳам кўзланади. Ушбу жараёнда тўлиқ хорижий капитал ёки хорижий капитал иштирокидаги қўшма корхоналар ташкил этилади. Хорижий тадбиркорлик субъектлари иштирокидаги корхоналар эркин иқтисодий зоналар ҳудудига капитал, замонавий ишлаб чиқариш технологиялари, малакали ишчи кучи кириб келишини таъминлайди. Натижада юқори сифатли товарлар ишлаб чиқариш ва уларни реализация қилиш имконияти вужудга келади.

Эркин иқтисодий зоналар фаолиятини характерловчи бир қатор таърифлар мавжуд. Мазкур таърифларда ушбу иқтисодий тузилмалар механизми турлича тавсифланган бўлсада, улар фаолиятини характерловчи умумий хусусиятлар қуйидагилардир:

- мазкур иқтисодий тузилмалар асосий давлат ҳудудидан маъмурий ажратилган ҳолда ташкил этилади;
- ушбу иқтисодий ҳудудлар алоҳида бошқарув аппарати, мустақил тасарруф этадиган бюджетига эга бўлади;
- зоналар ҳудудида фаолият кўрсатадиган корхоналар муайян муддатга тўла ёки қисман даромад солиқларидан озод қилинади;
- улар ҳудудида тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишнинг соддалаштирилган тартиблари амал қилади.

Бутунжаҳон Савдо Ташкилотининг 1973 йил 18 майдаги “Божхона таомилларини соддалаштириш ва уйғунлаштириш тўғрисида”ги Киото конвенциясида *эркин иқтисодий зоналар* товарларни экспорт қилиш жараёнида божхона тўловлари ва солиқлардан озод этилган давлат ҳудудининг бир қисми сифатида таърифланган¹.

Ўзбекистон Республикасининг “Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида”ги Қонунига асосан эркин иқтисодий зоналар минтақани жадал ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш учун мамлакат ва чет эл

¹ <http://www.wcoomd.org>.

капиталини, истиқболли технология ва бошқарув тажрибасини жалб этиш мақсадида тузиладиган, аниқ белгиланган маъмурий чегаралари ва алоҳида ҳуқуқий тартиботи бўлган махсус ажратилган ҳудудлардир¹.

Бизнингча, “эркин иқтисодий зона” – давлат томонидан маълум бир иқтисодий ёки иқтисодий-ижтимоий мақсадларга эришишни кўзлаб ташкил этилган, махсус иқтисодий ва маъмурий тартибга эга алоҳида ҳуқуқий мақомли ҳудуд бўлиб, унда фаолият юритаётган субъектлар тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда мамлакатнинг бошқа ҳудудларига нисбатан имтиёзли тартиб ва имкониятларга эга бўладилар.

Эркин иқтисодий зоналар асосан йирик минтақавий бозорларга чиқиш имкониятига эга қулай географик ҳудудлар ҳамда хом ашё ресурсларига бой ҳудудларда барпо этилади. Бу мазкур иқтисодий зоналарда ишлаб чиқариладиган ёки қадокланадиган товарларни реализация қилиш имкониятини оширади. Саноати ривожланган давлатларда эса ушбу зоналар инфраструктураси ривожланмаган, давлатнинг бошқа ҳудудларига қараганда ривожланиш суръати паст даражада бўлган ҳудудларда ташкил қилинади. Бу фуқароларни иш билан таъминлаш, ички ва ташқи молиявий ресурсларни улар ҳудудига йўналтириш, инфраструктураси ривожланмаган ҳудудларни ривожлантириш имкониятини вужудга келтиради.

2. Эркин иқтисодий зоналар фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш масалалари

Халқаро иқтисодий муносабатлар тизимида иқтисодиётни соғломлаштиришнинг самарали воситаларидан бири мамлакатга чет эл инвестициясини киритиш учун зарур шарт-шароит яратиш ва иқтисодиётда хорижий инвесторларни жалб қилишга нисбатан очик ташқи иқтисодий сиёсат юритиш ҳисобланади. Янги шаклдаги халқаро иқтисодий муносабатлар тизимида эркин иқтисодий зоналар давлатлар иқтисодий салоҳиятини ошириш ва қулай инвестициявий муҳит яратиш воситасидир.

Айнан мазкур шаклдаги инвестициявий муносабатлар қатъий ва мукамал қонунчилик асосида яратилиши мумкин. Мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб Ўзбекистон Республикасида ҳам айнан

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида”ги Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ахборотномаси. – 1996. – №.5-6. 58-модда.

кулай инвестициявий муҳит яратиш масалаларига алоҳида эътибор берилмоқда. Мамлакатимиз ҳудудида эркин иқтисодий зоналарнинг ташкил этилиши ва мазкур зоналар резидентлари фаолияти учун турли шаклдаги солиқ, божхона ва маъмурий имтиёзларнинг берилиши ҳам Ўзбекистон Республикасига хорижий инвестицияларни жалб қилиш сиёсатининг таркибий қисмидир.

Шу сабабли мустақиллигимизнинг дастлабки йилларидан бошлаб Ўзбекистон Республикасида хорижий инвестициялар ва хорижий инвесторлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган мустаҳкам қонунчилик базасини яратишга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил 30 августдаги “Концессиялар тўғрисида”ги, 1998 йил 24 декабрдаги “Инвестиция фаолияти тўғрисида”ги, 1998 йил 30 апрелдаги “Чет эл инвестициялари тўғрисида”ги, “Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида”ги, шунингдек 2001 йил 7 декабрдаги “Маҳсулот тақсимотига оид битимлар тўғрисида”ги қонунлари; Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 11 апрелдаги “Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги, 2016 йил 26 октябрдаги “Эркин иқтисодий зоналар фаолиятини фаоллаштириш ва кенгайтиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” фармонлари; Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 августдаги “Эркин иқтисодий зоналар самарали фаолият кўрсатиши учун вазирликлар, идоралар ва жойлардаги давлат ҳокимияти органларини мувофиқлаштиришни кучайтириш ва уларнинг масъулиятини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2017 йил 25 октябрдаги “Эркин иқтисодий зоналар ва кичик саноат зоналари фаолияти самарадорлигини ошириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорлари ва бошқа бир қатор норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар республикамиз ҳудудида фаолият кўрсатувчи эркин иқтисодий зоналар ҳудудига хорижий инвестициялар кириб келишини таъминловчи муҳим норматив-ҳуқуқий асослардир.

XXI асрда суверен давлатлар иқтисодий ривожланишини белгиловчи асосий омиллар қуйидагилардан иборат:

- иқтисодиётда фаол тузилмавий ўзгаришларни амалга ошириш;
- экспорт сиёсатини тизимли тарзда ўзгартириб бориш, хусусан, хом ашё экспортидан юқори қийматга эга тайёр маҳсулот экспортини рағбатлантириш;
- иқтисодиётга хорижий инвестициялар кириб келишини рағбатлантиришга қаратилган сиёсат юритиш;
- давлатнинг иқтисодиётдаги улушини қисқартириш ва иқтисодий либерализация жараёнларини давом эттириш;
- молиявий секторни ривожлантириш ва унинг барқарорлигини таъминлаш.

Эркин иқтисодий зоналар иқтисодиётга илғор технологиялар, чет эл сармоялари, хорижий валюталарни киритиш, замонавий инфратузилмаларни яратиш, ички истеъмол бозорини сифатли маҳсулотлар билан тўлдириш, ривожланиш даражаси паст ҳудудларни жадал ривожлантириш, қўшимча ишчи ўринларини яратиш, иқтисодиётни бошқариш ва тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш соҳасидаги илғор халқаро тажрибаларни ўзлаштириш мақсадида ташкил этилади.

Ривожланган иқтисодий тизимларда эркин иқтисодий зоналарнинг вазифаси:

- миллий иқтисодий тизимларни жаҳон хўжалиги билан тўғридан-тўғри иқтисодий алоқаларга киришишига кўмаклашиш;
- давлатлар ташқи савдо айланмаси ҳажмини ошириш;
- миллий иқтисодиётга хорижий капитални фаол тарзда жалб қилишдан иборат.

Замонавий шаклдаги халқаро иқтисодий муносабатлар суверен давлатларнинг эркин иқтисодий зоналар фаолиятини тартибга солишга қаратилган иқтисодий, солиқ, божхона, валюта, монополистик фаолиятни чеклашга қаратилган қонунчилигини такомиллаштиришни талаб қилади. Бу эркин иқтисодий зоналар фаолиятини тартибга солишга қаратилган халқаро ҳуқуқий нормаларни яратишни талаб қилади. Суверен давлатларнинг ташқи савдо ва хорижий инвестицияларни жалб қилиш фаолиятини рағбатлантиришга қаратилган турли иқтисодий интеграция ташкилотларга (Бутунжаҳон Савдо Ташкилоти, ЕвроОсиё Иқтисодий Ҳамкорлиги ва ҳ.к.) аъзолик жараёнларининг кучайиши ҳам эркин

иқтисодий зоналар қонунчилигини унификациялаш имкониятини яратиб беради.

Эркин иқтисодий зоналар фаолияти хорижий инвестицияларни жалб қилишга йўналтирилган бўлади. Натижада давлатлар хорижий инвестицияларни жалб қилишни рағбатлантириш мақсадида миллий инвестиция қонунчилигини такомиллаштиришга интиладилар. Бу миллий қонунчиликни халқаро инвестиция қонунчилиги билан имплементация қилиш жараёнларини тезлаштиради.

Эътибор қилинг!

АҚШ, Буюк Британия, Германия, Япония сингари саноати ривожланган давлатларда эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш асосида ривожланиш даражаси давлатнинг бошқа ҳудудларига қараганда паст бўлган минтақаларни ривожлантириш, улар ҳудудида қўшимча иш ўринларини яратиш, ҳудудий ривожланиш сиёсатини реализация қилиш, ҳудудларда кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришни мақсад қиладилар.

Шу сабабли ушбу ҳудудлардаги миллий тадбиркорлик субъектларига кўпроқ эркинлик ва молиявий имтиёзлар берилади. Уларда эркин иқтисодий зоналарни ташкил этишдан ягона мақсад иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб қилиш ҳисобланмайди

Ёдда сақланг!

Саноати ривожланаётган давлатларда эркин иқтисодий зоналарни ташкил этишдан асосий мақсад хорижий инвестицияларни жалб қилиш ҳисобланади. Чунки ушбу давлатлар иқтисодиётида ишлаб чиқаришни молиялаштиришда капитал етишмовчилиги муаммоси мавжуд бўлади.

Замонавий технологияларни ишлаб чиқариш жараёнларига жорий қилиш, ишлаб чиқаришни технологик янгилаш ва модернизация қилиш, ишчилар малакасини ошириш, замонавий корпоратив бошқарув ва менежмент стандартларини ўзлаштириш, мавжуд хом ашё ресурсларини юқори нархларда реализация қилиш каби режаларни амалга ошириш мақсадида ҳам ривожланаётган давлатларда ушбу ҳудудлар ташкил этилади.

Хўжалик юритувчи субъектлар ушбу ҳудудларда одатда солиқ, божхона, валюта имтиёзларига эга бўлиш, давлат субсидиялари ва имтиёзли кредитлар олиш, фойда олишга қаратилган фаолиятларини соддалаштирилган тарзда амалга оширишни мақсад қиладилар. Бу уларга таннархи паст бўлган ва жаҳон бозорида рақобатлаша оладиган товарлар ишлаб чиқариш имконини беради.

Ўзбекистон Республикасида эркин иқтисодий зоналар жаҳон стандартларига жавоб берадиган ва жаҳон бозорларида талаб қилинадиган маҳсулот ишлаб чиқаришни таъминлайдиган, замонавий юқори технологияли ишлаб чиқаришларни ташкил этиш учун хорижий инвестицияларни жалб этиш бўйича қулай шарт-шароитлар яратиш, шунингдек ҳудудларнинг саноат салоҳиятини, ишлаб чиқариш, транспорт-транзит ва ижтимоий инфратузилмасини ривожлантириш мақсадида ташкил этилган. Миллий иқтисодиётимизда хорижий инвестицияларни биринчи навбатда тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилиш иқтисодий ривожланиш дастуримиздаги устувор вазифа эканлигидан келиб чиқиб Ўзбекистон Республикасида эркин иқтисодий зоналар барпо этилган. Ушбу зоналарни ташкил этиш саноат салоҳиятини, ишлаб чиқариш, транспорт-транзит ва ижтимоий инфратузилмасини ривожлантириш мақсадлари ҳам сиёсатимизда муҳим аҳамиятга эга.

Эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш ҳар бир давлатнинг иқтисодий сиёсатида турли сабаблардан иборат бўлсада, барча давлатлар учун эркин иқтисодий зоналарни ташкил этишнинг умумий омиллари қуйидагилардир:

- давлатнинг экспорт потенциалини юксалтириш;
- хорижий инвестицияларни жалб қилиш ва улардан фойдаланиш асосида ҳудудларнинг иқтисодий потенциалини кучайтириш;
- ички бозорни юқори сифатли импорт ўрнини босадиган маҳсулотлар билан таъминлаш;
- қўшимча иш ўринларини яратиш;
- ишлаб чиқариш жараёнларини ташкиллаштириш ва уни бошқаришнинг замонавий тажрибасини, хусусан, корпоратив бошқарувнинг халқаро стандартларини ўзлаштириш.

Жаҳон мамлакатларининг кўп йиллик халқаро тажрибаси иқтисодиётни соғломлаштириш воситаси сифатида алоҳида ажратилган ҳудудларда эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш сиёсати самарали эканлигини кўрсатиб турибди.

Ўзбекистон Республикасида товар ишлаб чиқариш жараёнларига замонавий техника ва технологияларни жорий қилиш, экспорт салоҳиятини ўстириш, валюта захираларини тўлдириш, хорижий молиявий ресурсларни жалб қилишни рағбатлантириш муаммоларини ҳал этишда эркин иқтисодий зоналарни ташкил қилиш муҳим аҳамиятга эга. Шу мақсадда Ўзбекистон Республикасида

эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш сиёсати амалга оширилди. Мазкур иқтисодий ҳудудларнинг ҳуқуқий асослари яратилди ва улар такомиллаштирилмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 25 апрелда қабул қилинган “Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида”ги Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Эркин иқтисодий зоналар ташкил этиш тўғрисида”ги Фармони, эркин иқтисодий зоналар фаолиятини тартибга солишга қаратилган низомлар ва бошқа қонун ости ҳужжатлари шулар жумласидандир.

Ўзбекистон Республикасида эркин иқтисодий зона Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори билан ташкил этилади ҳамда эркин иқтисодий зонанинг мақоми, шунингдек унинг қанча муддатга ташкил этилиши мазкур зонани ташкил этиш тўғрисидаги қарор билан белгиланади. Эркин иқтисодий зонанинг чегаралари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади¹.

3. Эркин иқтисодий зоналарда давлат-хусусий сектор ҳамкорлиги (public-private partnership)

Халқаро иқтисодий алоқалар ривожланишининг замонавий босқичида хусусий капитални турли ижтимоий лойиҳаларни амалга ошириш ва инфраструктуралар қурилишини молиялаштиришга жалб қилиш муҳим аҳамиятга эга. Давлат ҳокимияти органларининг хусусий сектор билан ҳамкорликни амалга ошириши, мазкур соҳада қулай қонунчилик базасини яратиш, хусусий бизнесга ушбу ҳамкорлик жараёнида турли преференция ва имтиёзлар бериш давлат иқтисодиётига хорижий инвестицияларни жалб қилишнинг муҳим омилидир. Эркин иқтисодий зоналарда инфраструктура объектларини қуришда мазкур ҳамкорлик шаклидан фойдаланиш амалиёти оммалашганлигини таъкидлаш ўринлидир.

Давлат-хусусий сектор ҳамкорлиги – ижтимоий аҳамиятга эга бўлган вазифаларни ўзаро манфаатли асосда ҳал қилишда оммавий ва хусусий секторнинг узоқ муддатли ҳамкорлигидир. У давлат иқтисодий кўрсаткичлари ўсиши ва иқтисодиётни диверсификациялашда муҳим аҳамиятга эга. Давлат-хусусий сектор

¹ “Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 1996. – №.5-6. 58-модда; – 2003. – №.5. 67-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – 2005. – №.49-50. 365-модда; – 2006. – №.41. 405-модда; – 2009. – №.39. 424-модда.

ҳамкорлиги давлат органлари ва хусусий бизнес вакиллариининг давлат ва ижтимоий аҳамиятга эга бўлган лойиҳаларни амалга оширишда ўзаро ҳамкорлигининг ҳуқуқий қайд қилиниши ҳисобланади. Эркин иқтисодий зоналарни ташкил қилиш давлат-хусусий сектор ҳамкорлигининг муҳим шаклидир.

Мазкур ҳамкорлик моделлари ва шакллари бўйича илмий изланишлар одатда иқтисодиёт ва сиёсатшунослик соҳалари вакиллари томонидан амалга оширилади. Ҳуқуқшунослар мазкур жараёнда деярли иштирок этмайдилар. Бу республикада давлат-хусусий сектор ҳамкорлигининг ҳуқуқий концепцияси ишлаб чиқилмаганлиги билан изоҳланади. Таъкидлайдиган бўлсак, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик ҳуқуқи қонунчилиги мазкур ҳамкорликнинг бир қатор ҳуқуқий шакллариини ифодалаган. Жумладан, концессия келишувлари, ижара шартномаси, молиявий ижара, пудрат шартномалари ушбу ҳамкорликнинг шартномавий-ҳуқуқий тартибга солиш воситалари ҳисобланади.

Маълумки, бизнес ҳар доим инвестициялар, қўшимча молия манбаларини жалб қилиш воситаларига эга. Давлат эса унинг асосида иқтисодиётни модернизациялаш ва юқори сифатли технологияларни жалб қилиш имкониятига эга бўлади. Эркин иқтисодий зоналар мазкур ҳамкорликни ривожлантириш воситасидир.

Мазкур ҳамкорлик шакли халқаро миқёсда XX асрнинг 90-йилларида Буюк Британияда йирик давлат объектларини куришда инвестицияларни жалб қилиш заруриятидан келиб чиққан ҳамда “хусусий молиявий ташаббуслар” (private financing initiative) сифатида аталган. Натижада давлат объекти хусусий бизнес (инвестор) молиявий ресурслари ҳисобидан курилган. Хусусий инвестор харажатлари мазкур объектни эксплуатация қилиш ёки давлат бюджети манбалари ҳисобидан қопланган.

Эътибор қилинг!

Давлат-хусусий сектор ҳамкорлигининг муҳим институтларидан бири эркин иқтисодий зоналар ҳисобланади. Шу билан бирга, инвестиция фондлари, концессиялар, венчур компаниялар, давлат корпорациялари кабилар ҳам давлат-хусусий сектор ҳамкорлигининг шакллари ҳисобланади.

Бугунги кунда давлат-хусусий сектор ҳамкорлиги илм-фан, таълим, технологиялар, маданият, тиббиёт, транспорт, энергетика, ахборот технологиялари соҳаларини соҳаларини ривожлантиришда қўлланилмоқди. Эркин иқтисодий зоналарда инфраструктура объектларини қуриш, мазкур зоналарнинг муҳим шакли бўлган технопарклар фаолиятини ташкиллаштиришда ушбу ҳамкорлик шакллари муҳим аҳамиятга эга.

Давлат-хусусий сектор ҳамкорлигини ривожлантириш воситаларидан бири давлат ва хусусий сектор капитали учун тенг имкониятлар ва кафолатлар яратиб беришдир. Хусусан, давлат ижтимоий-иқтисодий лойиҳаларини амалга оширишда хусусий бизнес капиталини жалб қилишдир. Маълумки, давлат ўз ҳудудида эркин иқтисодий зона ташкил этиш жараёнида унинг ҳудудига хусусий капитални жалб қилишга интилади. Натижада табиий равишда мазкур иқтисодий ҳудудларда хусусий ва оммавий секторнинг ўзаро ҳамкорлиги шаклланади. Яъни давлат эркин иқтисодий зоналарда инфраструктура объектларини қуриш ишларини танлов асосида хусусий акциядорлик жамиятларига топширади. Акциядорлик жамиятлари ушбу объектларни қуриб, уларни реализация қилишдан тушган фойдага шерик бўлиши мумкин. Ёки давлат эркин иқтисодий зона қатнашчиларига солиқ кредитлари тақдим этиш асосида инфраструктура объектларини қуришни топшириши мумкин. Улар ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил этиш учун зарур объектларни ўзлари қуриш имконига эга бўладилар. Лекин бу усул эркин иқтисодий зоналар фаолияти ривожланишига тўсиқ бўлиши мумкин. Чунки эркин иқтисодий зоналар қатнашчилари (хусусан, хорижий инвесторлар) тайёр инфраструктура объектларида ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил қилишга интиладилар.

Аксарият ривожланган хорижий давлатларда эркин иқтисодий зоналар фаолиятини йўлга қўйиш, хусусан, инфраструктура объектларини электроэнергия, иссиқлик, коммуникация манбалари билан таъминлаш хусусий бизнес субъектларига топширилади. Натижада давлат объектни инфраструктура манбалари билан таъминлаш харажатларидан озод бўлади.

Инвестор учун эркин иқтисодий зоналар механизми қуйидаги уч йўналишда имтиёзлар тақдим этади: солиқ ва божхона имтиёзлари; эркин иқтисодий зона инфраструктурасининг давлат томонидан молиялаштирилиши; маъмурий тўсиқларни бартараф қилиш. Булар

билан бирга, инвестор эркин иқтисодий зона ҳудудида қўчмас мулк объектларини қуриш ишларини амалга ошириши давлат томонидан қўллаб-қувватланади. Аксарият эркин иқтисодий зоналарда ушбу шаклдаги фаолиятни амалга оширган бизнес субъектлари муайян муддатга солиқлардан озод қилинади. Бу айнан давлат-хусусий бизнес ҳамкорлигини ривожлантиришнинг муҳим омилларидан биридир.

Давлат-хусусий бизнес ҳамкорлиги шакллари:

➤ давлат ва бизнеснинг ихтиёрий ўзаро манфаатли ҳамкорлик шакллари;

➤ давлат битимлари;

➤ ижара муносабатлари;

➤ молиявий хусусий бизнес томонидан ташкил этилган қўшма корхоналар;

➤ маҳсулот тақсимотига оид битимлар;

➤ концессия келишувлари;

➤ ижара (лизинг) муносабатлари.

Давлат-хусусий бизнес ҳамкорлигининг юқорида таъкидланган барча шакллари эркин иқтисодий зоналарда самарали фаолият кўрсатади. Ушбу ҳудудларда ташкил этилган ишлаб чиқариш объектларида самарали бошқарувни амалга оширишда давлат-хусусий бизнес ҳамкорлиги муҳим аҳамиятга эга. Айниқса, маҳаллий ҳокимият органлари ташаббуси билан ташкил этилган эркин иқтисодий зоналарда ушбу ҳамкорлик шакллари ўз ижобий самарасини беришини кўришимиз мумкин.

Давлат-хусусий бизнес лойиҳаларини амалга оширишда ҳамкорликнинг турли механизмларидан фойдаланилади. Улар тарафларнинг инвестициявий мажбуриятлари, таваккалчиликнинг тақсимланиши, хусусий инвесторга тақдим қилинаётган мулк ҳуқуқининг ҳажмига кўра фарқланади.

Ўзбекистон Республикасининг эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш билан боғлиқ амалиёти ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, 1996 йил 25 апрелда “Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни қабул қилиниши билан эркин иқтисодий зоналарнинг ҳуқуқий асослари вужудга келди. Лекин дастлабки эркин иқтисодий зонага 2008 йилга келиб асос солинди. Бунга асосий сабаб қонун қабул қилинган даврдан ушбу даврга қадар республикада бозор иқтисодиёти ҳуқуқий институтларининг етарли даражада такомиллашмаганлиги ва хусусий мулкдорлар

синфининг тўла шаклланмаганлиги эди. Бу эркин иқтисодий зоналарда хусусий инвесторларнинг хорижий инвесторлар билан ҳамкорлик қилиш имкониятини пасайтирарди.

II БОБ. ЭРКИН ИҚТИСОДИЙ ЗОНАЛАРНИНГ АСОСИЙ ТУРЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ТАСНИФИ

1. Эркин иқтисодий зоналарнинг шакллари

Эркин иқтисодий зоналар турли давлатларда турли номлар билан юритилади. Улар Ирландияда “эркин экспорт зоналари”, Мексикада “maquiladora”, Жанубий Кореяда “эркин экспорт зоналари”, Филиппин оролларида “экспорт зоналар”, Шри-Ланкада “инвестицияларни қўллаб-қувватлаш зоналари”, Ҳиндистонда “хорижий савдо зоналари”, БААда “эркин зоналар” сифатида таърифланади.¹

“Эркин иқтисодий зоналар” атамаси умумий, комплекс тушунча сифатида ишлатилиб, у ўзида қуйидаги кўринишлардаги алоҳида режимдаги ҳудудларни ифодалайди:

- 1) эркин савдо зоналари;
- 2) экспорт зоналари;
- 3) эркин иқтисодий зоналар;
- 4) саноат парклари;
- 5) эркин портлар;
- 6) логистика марказлари;
- 7) тадбиркорлик зоналари ва бошқалар
- 8) технопарклар².

Бундан ташқари, тегишли иқтисодий дастурлар асосида алоҳида соҳаларни ривожлантириш мақсадида бошқа шаклдаги эркин иқтисодий зоналар ташкил этилиши мумкин.

Эркин савдо зоналари

Эркин савдо зоналари тижорат мақсадида ишлаб чиқарилган товарларни сақлаш, қайта ишлаш, қадоклаш, қайта экспорт қилишга мўлжалланган ҳудудлар ҳисобланади³.

Эркин савдо зоналари одатда денгиз портлари, халқаро аэропортлар ва халқаро савдо муносабатларини амалга ошириш учун қулай географик муҳитга эга ҳудудларда ташкил этилади. Уларда

¹Michael Engman, Osamu Onodera and Enrico Pinali, Export Processing Zones: Past and Future Role in Trade and Development, OECD Trade Policy Working Paper No. 53, TD//TC/WP(2006)39/FINAL, p. 10.

²"Special Economic Zone's Progress, Emerging Challenges, and Future Directions". Washington DC: The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank. 2011. Retrieved 25 May 2014.

³Arthur O' Sullivan; Steven M. Sheffrin. Economics: Principles in action. Upper Saddle River. – New Jersey, 200307458: Pearson Prentice Hall. p. 454. ISBN 0-13-063085-3.

фаолият кўрсатувчи тижорат субъектлари божхона тўловларидан озод этиладилар¹.

Ушбу зоналар АҚШда оммалашган. АҚШда 1934 йилда эркин савдо зоналар фаолиятини тартибга солиш ҳамда ушбу зоналарни ташкил этишни рағбатлантиришга қаратиладиган махсус қонун қабул қилинган. Қонунни қабул қилишдан асосий мақсад ташқи савдони ривожлантириш, савдо операциялари амалга оширилишини тезлаштириш, савдо тўсиқларни бартараф қилиш бўлган.

Экспорт зоналар

Эркин савдо зоналарининг бир тури сифатида экспорт зоналар саноат ва савдо муносабатлари такомиллашган давлатлар ҳукумати томонидан саноат ва тижорат маҳсулотлари экспортини қўллаб қувватлаш мақсадида ташкил этилади. Ушбу зоналар асосан хорижий давлатлар бозори учун маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш мақсадида ташкил этилади. Экспорт зоналари Бразилия, Колумбия, Ҳиндистон, Индонезия, Сальвадор, Хитой, Филиппин, Малайзия, Бангладеш, Покистон, Мексика, Коста-Рика, Гондурас, Шри-Ланка, Мадагаскар ҳудудларида ташкил этилган².

Экспорт соҳасида амалга оширилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, экспорт зоналари кўшимча иш ўринларини яратишнинг муҳим воситасидир. Бундан давлатнинг экспорт салоҳиятини оширишда ҳам ушбу зоналарнинг аҳамияти катта ҳисобланади. Бундан ташқари, тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилишда ҳам экспорт зоналарининг аҳамияти катта.

Эркин савдо зоналари ва экспорт зоналари ўртасидаги асосий фарқлар Хитой қонунчилигида мавжуд бўлиб, унга асосан экспорт зоналарида ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг камида 70 % и экспорт қилиниши керак. Эркин савдо зоналарида эса бу шаклдаги талаблар мавжуд эмас³.

Тижорат ташкилотлари ушбу ҳудудларда одатда солиқ имтиёзларига эга бўлиш мақсадида ишлаб чиқаришни йўлга қўйишни мақсад қилади. Ушбу зоналар асосан тегишли давлатнинг иқтисодий ривожланмаган ҳудудларида ташкил этилади. Бунинг асосий мақсади ушбу ҳудудларга ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш мақсадида келган сармоядорлар томонидан кўшимча иш ўринлари яратилади,

¹Британника энциклопедияси. www.britannica.com.

²Sargent, John and Matthews, Linda. "China vs. Mexico in the Global EPZ Industry: Maquiladoras, FDI Quality and Plant Mortality" (PDF). University of Texas Pan America. Retrieved 2009-11-11.

³"Compare". Yusen Logistics Co., Ltd. Retrieved 9 May 2014.

шунингдек ушбу зоналар ташкил этилиши асосида ҳудуд иқтисодиёти рағбатлантирилади.

Ушбу зоналар Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунчилигига биноан эркин ишлаб чиқариш зоналари деб юритилади.

Эркин ишлаб чиқариш зоналари тадбиркорликни рағбатлантириш, иқтисодиётнинг устун тармоқларига чет эл инвестицияларини жалб этиш, истиқболли технологияларни жорий этиш мақсадида хўжалик-молиявий фаолиятнинг алоҳида тартиботи жорий этиладиган ҳудудлардир.

Эркин ишлаб чиқариш зоналари экспортга йўналтирилган ишлаб чиқариш зоналарини, агрополисларни, тадбиркорлик зоналарини, индустриал-иқтисодий зоналарни ва бошқа зоналарни ўз ичига олади.

Экспорт ишлаб чиқариш зоналаридан қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- биргаликдаги тадбиркорлик зоналари (Югославия, Венгрия, Болгария);
- эркин тадбиркорлик зоналари (АҚШ, Буюк Британия);
- махсус иқтисодий зоналар (Хитой Халқ Республикаси).

Экспорт саноат зоналарида тадбиркорлар машина, хом ашё, унинг компонентларидан олинадиган бож ва бошқа тўловлардан озод қилинган. Чет эл фирмалари солиқ, даромад солиғи тўлашдан ва бошқа билвосита ва бевосита солиқ тўловларига нисбатан бериладиган “солиқ таътиллари”га эга. Уларга валюта кредити ва имтиёзли кредит олишда имтиёз ва эркинликлар берилган.

Эркин портлар

Эркин портлар эркин иқтисодий зоналарнинг оммалашган шакли ҳисобланади. Ушбу зоналарда фаолият кўрсатадиган тижорат ташкилотларига чакана савдо, туризм ва шунга ўхшаш турли шаклдаги фойда олишга қаратилган ҳаракатларга рухсат этилган.

Эркин иқтисодий зоналарнинг ушбу шакли одатда иқтисодиётни диверсификациялашган иқтисодий ўсишни таъминлашда муҳим либерал восита сифатида роль ўйнайди. Шу жиҳати билан ушбу ҳудудлар эркин иқтисодий зоналарнинг бошқа шаклларида фарқланади. Чунки анаънавий эркин иқтисодий зоналарни ташкил қилишдан одатда давлатнинг экспорт салоҳиятни ошириш ва инвестиция оқими кириб келишини рағбатлантириш мақсадлари кўзланадиган бўлса, эркин порт зоналарида асосан иқтисодиётни

диверсификация қилиши мақсади биринчи ўринда туради. Бундан ташқари эркин портларнинг эркин иқтисодий зоналарнинг бошқа шаклларида ажралиб турадиган жиҳатлари қуйидагилардан иборат:

➤ эркин портлар ҳудудида фаолият кўрсатадиган тижорат ташкилотларининг тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишларида ҳамда фирмалараро савдо фавдо алмашинувини ташкил қилишда уларга кенг ҳудудлар бериш муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади;

➤ эркин портлар ҳудудларида фаолият кўрсатадиган тижорат субъектларига фойда олишга қаратилган бир қанча тадбиркорлик ҳаракатларини амалга оширишга рухсат этилади. Ушбу ҳаракатлар ўз ичига ишлаб чиқариш, туризм, бож тўловларисиз савдо фаолиятини амалга ошириш, юкларни сақлаш ва шу каби.

➤ эркин порт зоналари ҳудудида доимий рўйхатдан ўтган ёки вақтинчалик муассаса шаклидаги барча тижорат субъектлари солиқ ва божхона тўловларидан озод қилинган ҳолда ушбу ҳудудларда тадбиркорлик фаолиятини амалга оширадилар.

➤ ушбу ҳудудлардаги тижорат субъектлари фаолиятини амалга оширишда зарур бўладиган маҳсулотларни божхона тўловларисиз импорт қилиш ҳуқуқига эга бўладилар.

Экспорт зоналаридан фарқли равишда, ушбу шаклдаги зоналар учун ишлаб чиқарилган маҳсулотининг муайян миқдорини экспорт қилиш талаб қилинмайди. Экспорт зоналари ўзлари ишлаб чиқарган маҳсулотларининг 80 % ини экспорт қилиши талаб қилинади.

Шу билан бирга, эркин порт зоналарида ишлаб чиқарилган маҳсулотларининг бир қисми маҳаллий бозорга сотилишига ҳам рухсат берилади. Аммо ушбу ҳолатда сотиладиган маҳсулотлар учун маҳаллий ишлаб чиқарувчилар тўлайдиган тартибда солиқ, божхона тўловлари тўланиши керак.

Эркин порт зоналарининг бир кўриниши бўлган савдо омборхона зоналари шундай зоналарки, уларда хорижий келиб чиқишга эга бўлган товарлар одатдаги божхона божларини тўламасдан сақланиши, сотилиши ёки сотиб олиниши мумкин. Божсиз савдо-омборхона зонасига 1973 йилги Киото конвенциясида таъриф берилган. Ушбу зоналар учун 3 та асосий белгилар хос:

- 1) улар халқаро бозорга хизмат кўрсатиш учун ташкил этилади;
- 2) уларга мамлакатнинг қолган ҳудудида амалда бўлган кўпгина солиқ тўловлари ва божхона чекловлари татбиқ этилмайди (божхона экстерриториаллиги);

3) улар маълум бир маънода “эркин” бўлишларига қарамай, ташқи иқтисодий алоқалари давлат томонидан тартибга солинади¹.

Савдо-омборхона зоналари нафақат маҳсулотларни қабул қилиш, сақлаш (одатда 1 йил муддатга), сотиш, сотиб олиш, балки мазкур маҳсулотларнинг истеъмол хусусиятларини яхшилайдиган операцияларни амалга ошириш учун ҳам ташкил этилади.

Уларнинг ҳудудларида корхоналар кенг миқёсдаги кўргазма фаолияти билан шуғулланишлари, савдолар ташкил этиш ва савдо божларини, маҳсулотининг истеъмол хусусияти яхшиланиши натижасидаги қўшимча қиймат солиғи олмасдан банк ва суғурта хизматларини таклиф этишлари мумкин. Улар жумласига йирик халқаро аэро ва денгиз портларида товарларнинг божсиз чакана савдоси амалга ошириладиган “dutyfree”ни ҳам киритиш мумкин.

Айрим эркин порт зоналари, уларнинг ҳудуди ва ташкил этилган санаси

Эркин порт зонаси	Ҳажми (км ²)	Ташкил этилган вақти
Шаҳар-давлатларда ташкил этилган эркин порт зоналари		
Сингапур	693	1819 й.
Гибралтар	6,5	1830 й.
Гонконг	1, 042	1841 й.
Макау	25	1887 й.
Оролларда ташкил этилган эркин порт зоналари		
Лабуан, Малайзия	92	1990
Батам, Индонезия	416	1978
Шаҳарларда ташкил этилган эркин порт зоналари		
Иқуқиқе, Чили	2,4	1975
Шенжен, Хитой	327	1980
Субик Вай, Филиппин	300	1992
Калининград, Россия Федерацияси	15, 000	1995
Ақаба, Иордания	375	2000
Ховард, Панама	1, 500	2004

Тадбиркорлик зоналари

Тадбиркорлик зоналари иқтисодий жиҳатдан ривожланиш кўрсаткичлари паст бўлган ҳудудларда солиқ имтиёзлари ва молиявий ёрдамлар бериш асосида, ушбу ҳудудлардаги иқтисодий иқтисодий кўрсаткичларни кўтариш ва ишлаб чиқариш фаолиятини ривожлантириш мақсадида ташкил этилади.

¹ Т.П.Данько, З.М.Окрут. Свободно экономические зоны в мировом хозяйстве. – М: «Инфра-М», 1998. С.10.

Ушбу шаклдаги ҳудудлар саноати ривожланган давлатлар ҳудудида, яъни АҚШ, Франция, Буюк. Британия ҳудудларида ташкил этилган.

Юқорида таъкидланган ушбу шаклдаги ҳудудлар ўзида эркин иқтисодий зоналарнинг асосий белгилари:

➤ эркин иқтисодий зона ҳудудининг давлатнинг асосий ҳудудидан ажратилганлиги;

➤ ички маъмурият бошқаруви асосида эркин иқтисодий зона ҳудудида тижорат фаолиятининг муҳофазаланганлиги;

➤ тижорат ташкилотларига махсус солиқ ва божхона имтиёзларининг берилганлиги;

➤ тижорат ва тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишга қулай ҳудудда жойлашганлиги кабиларни ифодалайди.

Юқорида таъкидланган эркин иқтисодий зоналар таркибида алоҳида лойиҳалар асосида тижорат фаолиятини амалга оширишига ихтисослашган эркин иқтисодий зоналар ҳам вужудга келмоқда.

Зона шакллари	Ривожлантиришга қаратилган соҳалар	Ҳажми	Жойлашуви	Фаолият йўналишлари	Маҳсулотлари сотиладиган бозорлари
Технологик ёки илмий парклар	Ахборот технологиялари ва илмий янгиликлар	50 га	Университет ва институтлар ҳузурида	Ахборот технологиялари фаолияти	Ички ва экспорт
Нефт-кимё технология зоналари	Энергия саноатини ривожлантириш	100–300 га	Нефт-кимё манбалари мавжуд ҳудудларда	Нефт-кимё ва оғир саноат соҳалари	Ички ва экспорт
Молиявий хизматлар	Оффшор молиявий марказларни ривожлантириш	50 га		Оффшор молиявий марказларни ривожлантириш	Экспорт
Программавий таъминот ва интернет зоналари	Программавий таъминот ва интернет соҳасини ривожлантириш	20 га	Университетлар ва ривожланган ҳудудларда	Ахборот технологиялари хизмати	Экспорт
Аэропорт зоналар	Юкларни халқаро ташиш соҳасини ривожлантиришга йўналтирилган	20 га	Аэропортларда	Юкларни ташиш, уларни сақлаш	Қайта экспорт ва ички
Туризм зоналари	Туризм соҳасини ривожлантириш	200–1000 га	Туризм ҳудудларида	Курорт ва бошқа туризм ҳудудларида	Ички ва экспорт

Логистик парклар	Логистика соҳасини ривожлантириш	50 га	Аэропорт, порт худудларида	Юкларни ташиш ва сақлаш	Қайта экспорт
---------------------	--	-------	----------------------------------	-------------------------------	---------------

Ушбу шаклдаги махсус лойиҳалар асосида фаолиятини амалга оширадиган эркин иқтисодий зоналарнинг ихтисослашган турларининг ривожланишининг иқтисодий стратегияси, шу каби иқтисодий ривожланиш лойиҳаларини Ўзбекистон Республикасида жорий этишни кун тартибига қўяди.

Ушбу соҳада амалга оширилган кўп сонли тадқиқотлар шунини кўрсатадики, махсус иқтисодий лойиҳалар асосида ташкил этиладиган бу каби худудлар-эркин иқтисодий зона мақомига тўла мос келиш ёки келмаслиги мунозарали масаладир.

Ушбу ташкилий-иқтисодий худудларда тижорат фаолиятини амалга оширадиган тадбиркорлик субъектлари учун имтиёзли солиқ сиёсати ва инвестициявий кафолатлар тақдим этилади.

Ўзбекистон Республикасининг “Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида” Қонунига асосан эркин иқтисодий зоналарнинг 3 тури келтирилган бўлиб, улар эркин савдо зоналари, эркин ишлаб чиқариш зоналари, эркин илмий-техникавий ва бошқа зоналар тарзида тузилиши мумкинлиги таъкидланган.

Шунингдек, ушбу қонунда уларнинг ҳар бирига тегишли таърифлар берилиб, уларнинг шакллари қонунчилик нуқтаи назаридан таърифланганлигини кўришимиз мумкин. Жумладан, Қонуннинг 7-моддасига асосан эркин ишлаб чиқариш зоналари - тадбиркорликни рағбатлантириш, иқтисодиётнинг устун тармоқларига чет эл инвестицияларини жалб этиш, истиқболли технологияларни жорий этиш мақсадида хўжалик-молиявий фаолиятнинг алоҳида тартиботи жорий этиладиган худудлардир.

Эркин ишлаб чиқариш зоналари экспортга йўналтирилган ишлаб чиқариш зоналарини, агрополисларни, тадбиркорлик зоналарини, индустриал-иқтисодий зоналарни ва бошқа зоналарни ўз ичига олади.

Эркин илмий-техникавий зоналар алоҳида ажратилган худудлардан иборат бўлиб, у ерда илмий-ишлаб чиқариш ва ўқув марказлари жамланади ҳамда улар учун илмий ва ишлаб чиқариш имкониятини ривожлантиришга қаратилган махсус ҳуқуқий тартибот ўрнатилади.

Эркин илмий-техникавий зоналар юксак технологиялар амал қиладиган зоналар, технопарклар, минтақавий инновация марказлари – технополислар шаклида ташкил этилади.

Эркин илмий-техникавий зоналар алоҳида ажратилган ҳудудлардан иборат бўлиб, у ерда илмий-ишлаб чиқариш ва ўқув марказлари жамланади ҳамда улар учун илмий ва ишлаб чиқариш имкониятини ривожлантиришга қаратилган махсус ҳуқуқий тартибот ўрнатилади.

Эркин илмий-техникавий зоналар юксак технологиялар амал қиладиган зоналар, технопарклар, минтақавий инновация марказлари – технополислар шаклида ташкил этилади¹.

Эркин божхона зоналари

Эркин иқтисодий зоналарнинг оммалашган шаклларида бири эркин божхона зоналаридир. Ушбу зоналар экспортга мўлжалланган товарларни сақлаш, қайта ишлаш ва қадоқлаш мақсадида ташкил этилган транзит ва консигнацион омборхоналар ҳисобланади. Божхона зоналарида тадбиркорлик филиаллари одатда норезидент юридик шахслар томонидан очилиб, унинг ҳудудига олиб кириладиган ва олиб чиқилётган товарлар учун божхона тўловларидан озод қилинади. Бу шаклдаги зоналарни ташкил этиш амалиёти саноати ривожланган давлатлар ҳудудида оммалашган.

Оффшор зоналар

Оффшор зоналар ўзи жойлашган давлатнинг бутун ҳудудида, ёки унинг бир қисмида жойлашиб, улар ҳудудидаги тижорат ташкилотлари фаолиятини норезидент субъектлар шаклида соддалаштирилган тарзда рўйхатдан ўтказиш ва лицензиялаш тартиби, имтиёзли солиқ сиёсати амал қилади. Тижорат субъектларининг оффшор зоналарда фаолият кўрсатишининг асосий шарти шуки, уларнинг тадбиркорлик фаолияти оффшор зона жойлашган давлат ҳудудидан ташқарида бўлиши керак.

Технопарклар

Уларнинг ўзига хос жиҳати улар ҳудудида илмий ва ишлаб чиқариш технологик фаолият замонавий илмий-ишлаб чиқариш фирмалари шаклида бирлашиши ва йирик илмий тадқиқот маркази, университет миқёсида мавжуд бўлишидадир. Бундай зоналарни ташкил этишдан мақсад бутун моддий ва меҳнат ресурсларини, янги технологияларни саноатга татбиқ этишни жадаллаштиришга

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида” Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ахборотномаси. – 1996. – №5-6. 58-модда.

сафарбар этиш, янги ишчи ўринларини таъминлаш, минтақада ва мамлакатда иқтисодни диверсификациялаш.

Илмий технология зоналари иқтисодий структурасида қайси соҳанинг устунлик қилишидан келиб чиқиб уларнинг 3 та тури фарқланади:

1) инновация маркази – бу унча катта бўлмаган участкада жойлаштирилган иқтисодий тузилма бўлиб, эндигина яратилган кичик компания учун мўлжалланган.

2) илмий парк – бу анча катта ҳудудга эга бўлиб, унда турли миқдор ва ривожланиш босқичидаги илмий ишлаб чиқариш фирмалари жойлашган бўлиб, маҳаллий тадқиқот маркази (университет)нинг илмий-техник қурилмалари асосида унча катта бўлмаган ишлаб чиқаришни йўлга қўйишга имкон беради.

3) тадқиқот парклари – улар доирасида илмий-техник янгилик техник прототип босқичига ишлаб чиқарилади. Бундай паркларда саноат компаниялари илмий тадқиқот, саноат конструкторлик муассасалари бирлашади. Масалан: АҚШнинг Бостон штатида “Классик” тадқиқот парки ўзида компьютер техникасини ишлаб чиқариш бўйича 700 дан ортиқ саноат компанияларини бирлаштирган. Бироқ 22 миллион фуд ҳудуднинг (саноат ва илмий иншоотларга ажратилган) 2/3 қисми илмий-тадқиқот ва тажриба конструкторлик иншоотлари, бинолари билан банд. Илмий парклар 400 йиллик тарихга эга. АҚШда биринчи парклар Сан-Францискода, Бостонда, Буюк Британияда эса Кембрижда вужудга келган.

Чет эллик мутахассислар фикрича, 1986 йил бошларида АҚШда 100 дан ортиқ парклар мавжуд бўлган, Франция ва Буюк Британияда 26 та ва 36 та бўлган. ГФРда 1985 йилда 18 та шундай парклар бўлган, Японияда эса 20 та технополис бўлган. Осиёнинг янги саноат мамлакатларида 10 та технопарк мавжуд (Жанубий Корея, Сингапур, Таиланд, Малайзия, Тайвань).

Энг йирик илмий парк 1980 йилда Тайванда ташкил этилган. Ушбу паркда савдо-саноат илмий тадқиқот институти, микроэлектроника ишлаб чиқариш бўйича Тайвань компанияси, электроника илмий-тадқиқот институти, биотехнологияни ривожлантириш бўйича марказ ва 100 дан ортиқ саноат корпорациялари жойлашган. Фаолият тури бўйича туристик, суғурта,

банк, оффшор (Швейцария, Сингапур, Гонконг, Кипр) ва бошқа зоналар мавжуд¹.

Индустриал-иқтисодий зоналар

Индустриал-иқтисодий зоналар асосан юқори технологияли ишлаб чиқариш жараёнларини ташкил қилиш мақсадида ташкил қилинади. Ушбу шаклдаги эркин иқтисодий зоналарнинг агро-индустриал иқтисодий зоналар, илмий-индустриал иқтисодий зоналар каби шакллари ҳам мавжуд.

Мазкур зоналарда асосан ишлаб чиқариш фаолиятини рағбатлантиришга қаратилган сиёсат юритилиб, зона инфраструктураси ҳам айти шунга мўлжалланади. Ишлаб чиқариш жараёнларини ташкил этишга мўлжалланган инфратузилма объектлари, юқори кучланишли электр энергия манбалари, муҳандислик коммуникация технологиялари, транспорт логистика марказлари шулар жумласидандир.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги "Навоий" эркин индустриал-иқтисодий зонаси ҳам мазкур турдаги эркин иқтисодий зона ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 2 декабрдаги ПФ–4059-сон “Навоий вилоятида эркин индустриал-иқтисодий зона ташкил этиш тўғрисида”ги Фармонида таъкидланганидек, “Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонаси жаҳон стандартларига жавоб берадиган ва жаҳон бозорларида талаб қилинадиган маҳсулот ишлаб чиқаришни таъминлайдиган, замонавий юқори технологияли ишлаб чиқаришларни ташкил этиш учун хорижий инвестицияларни, биринчи галда тўғридан-тўғри инвестицияларни жалб этиш бўйича қулай шарт-шароитлар яратиш, шунингдек Навоий вилоятининг саноат салоҳиятини, ишлаб чиқариш, транспорт-транзит ва ижтимоий инфратузилмасини ривожлантириш мақсадида ташкил қилинган².

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда фаолият юритаётган эркин савдо зоналари таркибига кирувчи эркин омбор зонаси 2000 йил 2 ноябрдан кучга кирган “Эркин омбор божхона режими тўғрисида”ги муваққат низомга асосланади.

Низомнинг 1-бандида кўрсатилишича, эркин омбор бу божхона режими бўлиб, унда хорижий маҳсулотлар, товарлар божхона

¹ Т.П.Данько. З.М.Окрут. Свободно экономические зоны в мировом хозяйстве.М.: Инфра-М, 1998. 13-14-бетлар.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Навоий вилоятида эркин индустриал-иқтисодий зона ташкил этиш тўғрисида"ги Фармони "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси", 2008 йил, 12-сон, 684-модда.

божлари, солиқ ва кўрсатилган товарларга иқтисодий сиёсат чоралари қўлланилмасдан жойлаштирилади ва фойдаланилади, Ўзбекистоннинг товарлари эса олиб чиқишга нисбатан қўлланиладиган экспортнинг божхона режимида кўра маълум шартларда жойлаштирилади ва қўлланилади.

Вақтинчалик низомга мувофиқ эркин омборхонада Ўзбекистонга олиб кириш ёки олиб чиқиш, Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан транзит орқали олиб кириш ёки олиб чиқиш ман қилинган товарлар ва қонунчиликда назарда тутилган товарлардан ташқари ҳар қандай маҳсулотлар сақланиши мумкин.

Эркин омборларда сақланаётган маҳсулотлар билан қуйидаги операциялар амалга оширилиши мумкин: ўраш, сақлаш, уларнинг сақланиши учун мақбул ҳарорат яратиш.

Савдо омборхона зоналари шундай зоналарки, уларда хорижий келиб чиқишга эга бўлган товарлар одатдаги божхона божларини тўламасдан сақланиши, сотилиши ёки сотиб олиниши мумкин. Божсиз савдо-омборхона зонасига 1973 йилги Киото конвенциясида таъриф берилган. Ушбу зоналар учун 3 та асосий белгилар хос:

- 1) улар халқаро бозорга хизмат кўрсатиш учун ташкил этилади;
- 2) уларга мамлакатнинг қолган ҳудудида амалда бўлган кўпгина солиқ тўловлари ва божхона чекловлари татбиқ этилмайди (божхона экстерриториаллиги);
- 3) улар маълум бир маънода “эркин” бўлишларига қарамай, ташқи иқтисодий алоқалари давлат томонидан тартибга солинади¹.

2. Эркин иқтисодий зоналарда тадбиркорлик субъектларини рўйхатга олиш масалалари

Эркин иқтисодий зоналарда хўжалик фаолиятини тартибга солиш муносабатлари ўз ичига тадбиркорлик субъектларини рўйхатга олиш, эркин иқтисодий зона қатнашчиларига ер участкаларини, шунингдек давлат мулки бўлган бинолар ва иншоотларни ижара бериш, қатнашчилар фаолиятини ташкилий таъминлашга қаратилган инфраструктура объектларини ҳамда бирламчи таъминот воситаларини ташкил қилиш, уларни таъмирлаш, субъектлар фаолиятини амалга оширишга лицензиялар бериш, уларнинг эркин иқтисодий зоналар ҳудудида қайси ташкилий-ҳуқуқий шаклда

¹ Т.П.Данько З.М.Окрут. Свободно экономические зоны в мировом хозяйстве. – М.: Инфра-М, 1998. – С.10.

фаолият кўрсатишини расмийлаштириш каби масалаларни қамраб олади.

Таъкидлайдиган бўлсак, эркин иқтисодий зоналарда тадбиркорлик (бизнес) субъектларини рўйхатдан ўтказишда мунозарали масалалардан бири уларда фаолият кўрсатишни истаган субъектларни қайси шаклда рўйхатдан ўтказиш масаласини ҳал қилишдир.

Эркин иқтисодий зоналар ҳудудида тадбиркорлик субъектларини рўйхатга олиш муносабатларини тартибга солишда, ҳар бир эркин иқтисодий зонада дастлаб ҳудудга хорижий ва миллий инвестицияларни жалб қилишни рағбатлантириш мақсадларидан келиб чиққан ҳолда ушбу процедуралар енгиллаштирилганлигини кўришимиз мумкин.

Эркин иқтисодий зоналар ҳудудида тадбиркорлик (бизнес) субъектларини рўйхатдан ўтказиш жараёни бир неча босқичдан иборат бўлади.

Эркин иқтисодий зоналар фаолияти ривожланган хорижий мамлакатлар, хусусан, Ҳиндистон, Хитой, Бангладеш кабиларнинг тажрибасини таҳлил қиладиган бўлсак, уларнинг аксариятида эркин иқтисодий зона ҳудудида юридик шахсларни рўйхатга олиш ва тегишли фаолиятни амалга оширишга рухсатнома бериш тартиблари, эркин иқтисодий зона ҳисобланмаган ҳудудлар қонунчилигидан фарқ қилади. Хорижий инвестицияларни жалб қилишни рағбатлантириш мақсадида одатда эркин иқтисодий зоналар ҳудудида тадбиркорлик субъектларини рўйхатга олишнинг соддалаштирилган тартиби қўлланилишини қайд этиш ўринлидир.

Шу билан бирга, эркин иқтисодий зоналар ҳудудида тадбиркорлик субъектларини рўйхатдан ўтказишда мажбурий талаблар ҳам белгиланиши мумкин. Улар жумласига тадбиркорлик субъекти устав капиталининг минимал миқдорини белгилаш, акционерлар сонига қўйиладиган талаблар кабилардан иборат бўлиши мумкин.

Эркин иқтисодий зоналар ҳудудида тадбиркорлик субъектларини рўйхатга олишга доир Бирлашган Араб Амирликларининг тажрибасини таҳлил қиладиган бўлсак, БААда, хусусан Дубай шаҳрида ҳудудларидаги эркин иқтисодий зоналарда компанияларни рўйхатдан ўтказиш, ЭИЗ дирекцияси томонидан амалга оширилади. ЭИЗлар ҳудудидаги компанияларга қуйидаги имтиёзлар тақдим этилади: 100 % компания ҳиссасига эга бўлиш, импорт ва экспорт

солиқларидан озод қилиш, корпоратив солиқлардан 15 йилга тўла озод бўлиш, эркин иқтисодий зона ҳудудида фаолият кўрсатаётган компания ходимларини даромад солиғидан озод қилиш.

Шу билан бирга, БАА эркин иқтисодий зоналари ҳудудида тадбиркорлик субъекти сифатида рўйхатдан ўтиш учун бир қатор талаблар белгиланиши мумкин. Масалан, рўйхатдан ўтаётган устав капиталининг миқдори 15 мингдан 250 минг долларни ташкил этиши керак. Ушбу миқдордаги пул суммаси рўйхатдан ўтаётган вақтда тегишли банкка тақдим этилади ҳамда рўйхатдан ўтиш жараёни тугагунига қадар банкда сақланади.

Эркин иқтисодий зоналар ҳудудида тадбиркорлик субъектларини рўйхатга олиш жараёни ва у билан боғлиқ процедуралар, хорижий хўжалик юритувчи субъектлар ва миллий инвестициялар иштирокидаги субъектлар учун фарқланади.

Эркин иқтисодий зоналар ҳудудида фаолият кўрсатмоқчи бўлган субъектларни рўйхатга олиш қуйидаги босқичлардан иборат бўлади:

- компаниянинг номини тасдиқлаш. Аксарият эркин иқтисодий зоналарда рўйхатдан ўтаётган компанияларнинг номи инглиз тилида ва эркин иқтисодий зона жойлашган давлатнинг миллий тилида ёзилишини таъкидлаш ўринлидир. (масалан, Shanghai King Yee Investment Management Limited Company);

- амалга оширилиши режалаштирилган тижорат фаолиятини тасдиқлаш. Ушбу жараён одатда тегишли сертификатларни зона маъмурияти томонидан берилишидан иборатдир. Тадбиркорлик фаолияти соҳасида рухсат бериш процедуралари (тартиб-таомиллари) ҳам айна ушбу босқичда амалга оширилишини таъкидлаш ўринлидир (Food Circulation Certificate, Medical License, Logistic License, Road Transportation Certificates, Liquor Wholesale and Distribution License);

- эркин иқтисодий зона маъмурияти томонидан тадбиркорлик субъектини рўйхатга олиш, уларга тадбиркорлик лицензияларини бериш.

Эркин иқтисодий зоналарда тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишни ташкиллаштириш муносабатлари ўз ичига мазкур ҳудудларда турли инфраструктура объектларини ташкил қилиш, тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда кшмаклашувчи турли хизмат кўрсатиш тармоқлари (банклар, суғурта ва консальтинг хизматлари ва ҳ.к.)ни ташкил қилишдан иборат.

Эркин иқтисодий зоналарда инфраструктура объектларининг ривожланмаганлиги мазкур ҳудудлар иқтисодиёти ва инфраструктураси ривожланмаслигига сабаб бўлади. Эркин иқтисодий зоналарга йўналтирилган тўғридан-тўғри инвестициялар даромад даражаси ҳам пасайишига сабаб бўлади. Автомобиль, темир йўлларнинг ривожланмаганлиги, портларнинг таъмирланмаганлиги эркин иқтисодий зоналардан экспорт қилинаётган маҳсулотлар таннархининг ортишига ва товарларни реализация қилиш муддати кечикишига сабаб бўлади. Буларнинг барчаси эркин иқтисодий зоналарга тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар кириб келишига тўсиқ бўлувчи омиллардир.

Эркин иқтисодий зоналар қатнашчилари – миллий ва хорижий хўжалик юритувчи субъектларга (хорижий инвесторлар) тенг миқдорда имтиёзлар тақдим этилади. Аммо хорижий тажриба кўпчилик давлатларда миллий инвесторлар фаолиятига шартлар ва чекловлар жорий этганлигини кўриш мумкин. Улар:

- ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг деярли барчасини экспортга йўналтириш (камида 90 %);
- миллий инвесторлар билан фақат истиқболли ва аниқ белгиланган соҳаларда (машинасозлик) қўшма корхоналар тузиш;
- ички бозорда маҳсулотлар сотишни чеклаш.

Эркин иқтисодий зоналарда тижорат банкларини ташкил қилиш. Эркин иқтисодий зоналарда 100 % хорижий капитал иштирокидаги тижорат банклари ташкил этилиши мумкин. Аксарият давлатларнинг мазкур соҳадаги амалиёти хорижий капитал иштирокидаги тижорат банклари ташкил этишни рағбатланиришини ҳам таъкидлаш ўринлидир.

Тижорат банклари ташкил этилишини рағбатлантириш мақсадида зоналарда банклар устав капитали қиймати пасайтирилади. МДХ давлатларида фаолият кўрсатувчи эркин иқтисодий зоналарда тижорат банклари устав капиталининг қиймати, асосий давлат ҳудудидаги қийматдан 10 бараваргача паст миқдорда белгиланган (масалан, Беларусь Республикаси банк қонунчилигида). Бундан ташқари, эркин иқтисодий зоналарда тижорат банклари, улар томонидан қабул қилинган хорижий валютадаги воситалар бўйича мажбурий захира фондлари ташкил қилиш мажбуриятидан озод қилинади.

Эркин иқтисодий зоналарда ташкил қилинган тижорат банклари, шунингдек унинг ҳудудидан ташқарида филиаллар очиш ваколати

берилади. Шунингдек ушбу банкларнинг раҳбарлари хорижий фуқаролар бўлишига ҳам йўл қўйилади.

Шу билан бирга, эркин иқтисодий зона ҳудудида норезидент хорижий банкларнинг филиаллари, ваколатхоналари, шўъба банкларини очишга йўл қўйилади. Шунингдек, ушбу банкларга қимматбаҳо металллар билан валюта операцияларини амалга ошириш, жисмоний шахслардан омонатлар ва депозитлар қабул қилиш, зона норезидентларига ҳам банк хизматларини кўрсатиш ҳуқуқини берувчи лицензиялар тақдим қилиниши мумкин.

Эркин иқтисодий зоналарда тижорат банклари ташкил этишни рағбатлантириш сабаблари – зона инфраструктурасига хорижий инвестицияларни жалб қилиш, қўшимча иш ўринларини яратиш, зона ҳудудини ривожлантириш кабилардан иборат.

Ушбу банклар фаолиятининг асосий йўналишлари – мижозларга ҳисоб-китоб, валюта конвертацияси ва молиявий хизматларни кўрсатиш кабилардир. Аммо эркин иқтисодий зоналарда тижорат банкларининг инвестициявий активлиги реал иқтисодий секторнинг ликвидлиги ва тўловга қодирлиги сақлаш билан боғлиқ бир қатор муаммоларга дуч келиши мумкин. Жанубий Корея, Хитой давлатларининг мазкур соҳадаги тажрибалари шуларни кўрсатади, эркин иқтисодий зоналар қатнашчиларининг кредит ресурсларига эҳтиёжи ҳар доим юқори бўлади. Бу уларнинг шахсий айланма маблағлари етарли эмаслиги, тўловга қобилиятсизлиги билан изоҳланади. Эркин иқтисодий зоналар қатнашчиларининг мазкур эҳтиёжи фақатгина ташқи молиявий ресурсларни зона ҳудудига жалб қилиш воситасидагина ҳал қилиниши мумкин. Демак, тижорат банклари, хусусан хорижий капитал иштирокидаги банклар эркин иқтисодий зоналар фаолияти ривожланишида муҳим ўрин тутди.

Жанубий-Шарқий Осиё ва Марказий Осиё давлатлари мазкур муаммони ҳал қилиш мақсадида эркин иқтисодий зоналар ҳудудида ривожланиш банкларини ташкил қилиш сиёсатини қўллаганлигини таъкидлаш ўринлидир. Уларнинг фаолияти хўжалик юритувчи субъектлари фаолиятини инвестициявий кредитлашга йўналтирилган.

3. Эркин иқтисодий зоналарда хўжалик фаолиятини амалга оширадиган субъектларга қўйиладиган талаблар

Аксарият давлатлар эркин иқтисодий зоналар қонунчилигида тижорат субъектларига бир қатор талаблар қўйилган бўлиб, ушбу

талаблар ўз ходимларга қулай меҳнат шароитлари яратиш, ижтимоий ҳимоя сиёсатини амалга ошириш ва ҳокз. Шунингдек, айрим давлатлар эркин иқтисодий зоналарида аёл ходимларга тегишли меҳнат шароитларини яратишга доир талаблар ҳам бўлиши мумкин.

Бу борада Бангладеш Республикаси экспорт иқтисодий зоналари тажрибасини таҳлил қиладиган бўлсак, ушбу ҳудудларда ўрнатилган тартиблар хорижий инвестицияни жалб қилишда бир қатор тўсиқларни вужудга келтиради. Хусусан, эркин иқтисодий зоналарда ер майдони нархи юқори, Бангладеш эркин иқтисодий зоналар маъмурияти томонидан ушбу ҳудудларда фаолиятни амалга оширишни истаётган фирмаларга ерларни 30 йилга ижарага бериш, 2000 м² ҳажмда ер ажратиш кабилардан иборат¹.

Эркин иқтисодий зоналарда тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш шакллари. Эркин иқтисодий зоналар ҳудудида тадбиркорлик фаолиятини ташкилий жиҳатдан қайси шаклда амалга ошириш хусусида турлича қарашлар мавжуд. Аксарият эркин иқтисодий зоналарда тадбиркорлик фаолияти миллий ва хорижий инвестициянинг ўзаро қўшилиши ёки фақат хорижий инвестиция иштирокида ташкил этилган қўшма корхона шаклида амалга оширилади. Эркин иқтисодий зоналар ҳудудида миллий ва хорижий тадбиркорлик субъектлари фаолиятини божхона ва солиқ тўловларидан бутунлай озод этган ҳолда, қўшма корхона шаклида ташкилий рўйхатдан ўтказиш – эркин иқтисодий зоналар ҳудудига тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилишнинг муҳим воситасидир. Бунда хорижий тадбиркорлик субъектлари, асосан ишлаб чиқариш фаолиятини функционал таъминлаш ва хом ашё етказиб бериш соҳаларида инвестиция киритадилар.

Жумладан, бу борада хорижий мамлакатлар тажрибасини таҳлил қиладиган бўлсак, 1990–2000 йилларда хорижий инвесторлар учун Гонконгда ўзларининг номига тадбиркорлик ташкилотини очиш билан боғлиқ ҳаракатларини амалга оширадилар.

Аксарият эркин иқтисодий зоналарда ер участкалари давлатга тегишли бўлиб, улар сотилиши мумкин эмас.

Эркин иқтисодий зоналар фаолиятини молиялаштириш манбалари қуйидагилардан иборат:

– хорижий инвестициялар;

¹ World Bank. 2009. Doing Business 2010: Country Profile for Bangladesh, Comparing Regulation in 183 Economies. Washington, DC: World Bank.

- эркин иқтисодий зоналар резидентлари-корхоналарнинг шахсий воситалари;
- банк кредитлари (қисқа ва узоқ муддатли);
- давлат бюджети воситаларидан ажратмалар (давлат кредитлари ва субсидиялар шаклда);
- маҳаллий бюджет воситалари;
- қимматли қўғозлар чиқаришдан ўзлаштирилган воситалар;
- зона маъмуриятининг тижорат фаолиятидан олинган даромадлар;
- қонун ҳужжатлари билан таъқиқланмаган халқаро ташкилотларнинг молиявий маблағлари.

Эркин иқтисодий зоналар ҳудудининг комплекс ривожланишини таъминлаш – зоналар молиявий маблағларини марказлаштирилишини талаб қилади. Аксарият хорижий давлатлар эркин иқтисодий зоналари шу мақсадда ривожланиш фондларини ташкил қилганлигини кўришимиз мумкин. Фонд зона маъмурияти томонидан ташкил қилинади.

Ривожланиш фонди маблағлари қуйидагилардан шакллантирилади:

- марказий бюджетдан тегишли тартибда табиатни муҳофаза қилиш дастурлари ва истиқболли лойиҳаларни амалга ошириш, шунингдек эркин иқтисодий зоналар фаолиятини ривожлантириш учун мақсадли тарзда ажратилган маблағлар;

- эркин иқтисодий зона хўжалик юритувчи субъектларининг эркин иқтисодий зоналарга киритган инвестициялари;

- банк кредитлари;

- солиқ кредитлари;

- зона маъмуриятининг фаолияти натижасида олинган даромадлар ва ҳ.к.

– Ривожланиш фонди маблағлари қуйидагиларга йўналтирилади:

- зона инфраструктура объектларини молиялаштириш;

- маркетинг фаолияти;

- инвесторларга ҳақ эвазига кўрсатиладиган ахборот, маркетинг, ҳуқуқий ва реклама хизматлари;

- инвесторларга мақсадли инвестициялаш лойиҳалари ва кооператив алоқаларни ўрнатиш бўйича маълумотлар базасини яратиш;

– эркин иқтисодий зона имижини яратишга доир ва ахборот ва реклама фаолиятига.

Эркин иқтисодий зоналар даромадлари қўйидагилардан

Эркин иқтисодий зоналарнинг ўзини ўзи молиялаш фаолияти.

Эркин иқтисодий зоналар фаолиятини ташкил қилиш ва молиялашда давлат молия ресурслари чекланганлигидан келиб чиқиб (айниқса, ривожланаётган давлатлар иқтисодиёти), эркин иқтисодий зоналарнинг ўзини ўзи молиялаш фаолияти аксарият давлатларда рағбатлантирилади. Эркин иқтисодий зоналарнинг ўзини ўзи молиялаштириши – зона фаолиятини ташкил қилишга зарур бўладиган зарурий инфраструктура объектларини қуришда молиявий ресурслар биринчи навбатда зона ичида топиладиган маблағлар ҳисобидан қопланиши керак. Шу билан бирга, давлат молия маблағлари ҳам иқтисодий зоналарнинг дастлабки фаолиятини ташкил этишда муҳим аҳамиятга эга.

Ушбу масалада халқаро миқёсда 2 хил йўналиш мавжуд:

1) зона фаолиятини унинг ҳудуди бюджет маблағлари ҳисобидан қоплаш;

2) эркин иқтисодий зона фаолиятини эркин иқтисодий зона ҳудудига жалб қилинаётган корхона, ташкилот, компаниялар ҳисобидан молиялаштириш.

Зона ҳудуди бюджет маблағлари: бож тўловлари; солиқ ва ижара тўловлари; эркин иқтисодий зона қатнашчиларига электроэнергия, сув, хом ашё ва материаллар етказиб бериш, коммунал хизматлар кўрсатиш ҳисобидан олинадиган даромадлар; транспорт, суғурта компаниялари, юк ташиш ташкилотлари фаолияти натижасида олинган қўшимча даромадлар; зона ҳудудида яшовчи фуқароларга кўрсатиладиган хизматлар (меҳмонхона, тиббиёт, умумий овқатланиш хизматлари) натижасида олинадиган қўшимча хизматлар.

Аммо фаолият кўрсатишининг дастлабки босқичида зона бюджет маблағлари унинг ҳудудида янги саноат комплексларини ва инфраструктура объектларини қуриш, муҳандислик-транспорт инфраструктурасини реконструкция қилиш ва ривожлантиришга етарли бўлмайди.

Ўз навбатида зона ҳудудида фаолиятини бошлаётган хўжалик юритувчи субъектларнинг даромадлари ҳам эркин иқтисодий зонада ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфраструктура объектларини қуришни молиялаштиришга етарли бўлмайди.

Аксарият ривожланган эркин иқтисодий зоналар тажрибаси мазкур ҳолатларда, таркибига акциядорлар сифатида зона хўжалик юритувчи субъектлари, хорижий инвесторлар ва маҳаллий давлат ҳокимияти органи кирадиган акциядорлик жамиятлари ташкил этиш мақсадга мувофиқлигини кўрсатади. Ушбу акциядорлик жамиятининг акциялари сотилиши натижасида мазкур молиявий манбалар тўпланади. Жамиятда акциядорлар сифатида маҳаллий давлат ҳокимияти органи, зона резидентлари, шунингдек хорижий инвесторлар ҳам бўлиши мумкин.

Мазкур шакл дастлаб Польша ҳудудида ташкил этилган “Варшава” ва “Милашевич-Тереспольский” эркин иқтисодий зоналарда қўлланилган. Лекин унда зона инфраструктураларини ташкил қилишда хорижий инвесторлар иштироки кўзда тутилмаган. Аммо бизнинг фикримизча зона инфраструктура объектлари қурилишини молиялаштиришда хорижий инвестицияларни жалб қилиш зона фаолияти ривожланишини тезлаштиради.

Солиқ кредитлари тақдим қилиш асосида эркин иқтисодий зоналар фаолиятини молиявий рағбатлантириш. Солиқ кредитлари эркин иқтисодий зоналар хўжалик юритувчи субъектларининг фойда солиғи зона тўлаш асосида, зона молиявий ресурсларини такомиллаштиришдан иборат. Солиқ кредитлари одатда 5 йил муддатга берилиб, иқтисодий зона томонидан кейинги 5-10 йил муддатда қайтарилиши белгиланади. Масалан МДХга аъзо Беларусь Республикаси ҳудудида фаолият кўрсатадиган “Находка” эркин иқтисодий зонасига ҳукумат томонидан мазкур тартибдаги кредитлар тақдим этилганлигин қайд қилишимиз мумкин.

III БОБ. ЭРКИН ИҚТИСОДИЙ ЗОНАЛАРНИНГ ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБОТИ ВА УНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ

1. Эркин иқтисодий зоналарда бошқарув органлари ва уларнинг ваколатлари

Эркин иқтисодий зоналар давлатнинг асосий ҳудудидан маъмурий чегаралар воситасида ажратилади. Шу сабабли улар ҳудудида мустақил бошқарув органлари ташкил этилади. Мазкур органлар зона фаолиятини мувофиқлаштириш, ташкилий бошқарув функцияларини амалга оширадилар. Шунингдек, улар давлат томонидан ташкил этиладиган эркин иқтисодий зоналарда оператив бошқарув функциясини амалга оширадилар.

Давлат ташаббуси билан ташкил этиладиган ҳамда оператив бошқарувга асосланадиган эркин иқтисодий зоналарда ташкилий бошқарув масалаларини тартибга солиш, хусусий сектор томонидан ташкил этилиб-бошқариладиган эркин иқтисодий зоналардан фарқ қилади.

Эркин иқтисодий зоналарни бошқариш амалиётида бошқарувни ташкил этишнинг бир нечта турлари ва шакллари мавжудлигини кўришимиз мумкин. Хорижий давлатлар тажрибасида давлат ва зона қатнашчилари акциядор сифатида иштирок этадиган акциядорлик жамияти ташкил этиш амалиёти такомиллашганлигини кўришимиз мумкин. Бунда зона маъмурияти функциялари акциядорлик жамиятига бошқарув органига ўтади. Ушбу ҳолатда зона резидентлари жамият бошқарувида иштирок этадилар. Эркин иқтисодий зоналар даромадларидан ҳисса оладилар. Унинг фаолиятини такомиллаштиришга қаратилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш жараёнида иштирок этиш ваколатига эга бўладилар. Масалан Литва Республикаси эркин иқтисодий зоналарида бошқарувни 51 % акциялари хусусий секторга тегишли давлат иштирокидаги акциядорлик жамияти амалга оширади.

Аммо мазкур шаклдаги бошқарувда резидентлар эркин иқтисодий зоналарда инфраструктура объектлари қурилишини молиялаштиришда иштирок этишни хоҳламаслиги мумкин. Шу сабабли Филиппин ороллари ва бошқа бир қатор Осиё давлатларида, эркин иқтисодий зоналарда қурилиш фаолиятини молиялаштиришда

иштирок этган инвесторлар фаолияти давлат томонидан компенсация тўловлари воситасида қопланиши амалиёти такомиллашган.

Эркин иқтисодий зоналарда бошқарувни ташкил қилишнинг иккинчи шакли **холдинглар** томонидан зоналар бошқаруви амалга оширилишидир. Мазкур шаклда зона маъмурияти холдингга айлантирилади ва у зона қатнашчилари акцияларидан иборат бўлади. Холдинг бошқарувида ҳал қилувчи овозга зона Маъмурияти эга бўлади. Биринчи шаклдан фарқли равишда холдинг таркибига кирувчи корхоналарнинг аксариятини давлат унитар корхоналари ташкил қилади. Холдинглар шаклидаги бошқарув эркин иқтисодий зоналар инфраструктурасини ривожлантиришда қўшимча маблағларни излаб топиш билан изоҳланади.

Унинг таркибига икки турдани давлат корхоналари киради: 1) зона инфраструктурасини ташкил қилувчи ва унга хизмат кўрсатувчи корхоналар: коммунал корхоналар (энергетика, сув билан таъминлаш, транспорт коммуникация хизмати ва ҳ.к.) ва қурилиш-таъмирлаш ташкилотлари; 2) эркин иқтисодий зоналар инфраструктурасини такомиллаштиришда хизмат кўрсатувчи корхоналар (пудрат ташкилотлари, қурилиш ташкилотлари ва ҳ.к.).

Аксарият хорижий давлат иқтисодий сиёсатида саноатнинг энг муҳим етакчи тармоқларига хусусий инвесторларни жалб қилиш ва уларда нодавлат сектор улушини янада кенгайтиришга алоҳида эътибор берилганлигини кўришимиз мумкин. Бу эркин иқтисодий зоналарда ташкилий бошқарувни ташкил этиш муносабатларида ҳам хусусий инвесторлар ва зона қатнашчиларини жалб қилишга интилишда кўринади. Хорижий давлатлар амалиёти эркин иқтисодий зоналарда маъмурий бошқарув – давлат бошқаруви, хусусий сектор бошқаруви ёки аралаш бошқарувга асосланишини кўрсатади.

Дастлаб ташкил этилган эркин порт ва савдо зоналарида ҳудудий бошқарув – зона таркибига кирувчи ҳудудий бирклик (шаҳар, кантон ва ҳ.к.) раҳбари томонидан лавозимига тайинланадиган махсус мансабдор шахслар томонидан амалга оширилган. Улар зона қатнашчиларини рўйхатга олиш, улар фаолиятидан бож ва солиқ тўловларини ундириш, зона ҳудудида оммавий тартибни сақлаш фаолияти билан шуғулланган.

Эркин иқтисодий зоналар фаолият хусусиятининг ўзгариши ва такомиллашиши натижасида XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб эркин иқтисодий зоналар бошқарувини такомиллаштириш зарурияти вужудга келди. Чунки эркин иқтисодий зоналар фаолиятининг

ривожланиши, хусусан улар ҳудудига инвестициялар кириб келиш даражаси айнан зона маъмуриятининг бошқарув фаолиятига боғлиқ эканлиги маълум бўлди. Бундан ташқари, зона бошқарувига хорижий инвесторларни жалб қилиш масаласи ҳам ушбу жараёни тезлаштирди.

Хитой Халқ Республикаси эркин иқтисодий зоналарида самарали бошқарувни ташкил этиш билан боғлиқ ислохотлар амалга оширганлигини кўришимиз мумкин. Хитой ҳукумати эркин иқтисодий зоналарда юзага келиши мумкин бўлган бюрократик тўсиқларни бартараф этишни мақсад қилган¹. Чунки ушбу даврда Хитой иқтисодиётида режали бошқарув муносабатлари мавжуд бўлган. Шунингдек ҳукумат либерал бошқарув муносабатларини синаб кўриш мақсадини ҳам амалга оширган.

Эркин иқтисодий зоналарда бошқарув органларининг ваколатлари:

- эркин иқтисодий зона қатнашчиларини рўйхатдан ўтказиш ва уларнинг реестрини юритиш;
- зона резиденти ҳисобланмаган субъектлар ҳисобини юритиш;
- ижара муносабатларини тартибга солиш;
- зона иштирокчиларига ва бошқа хўжалик юритувчи субъектларга ер участкаларини субижарага топшириш;
- ер участкаларини, шунингдек давлат мулки бўлган бинолар ва иншоотлар ижараси қийматини белгилаш;
- давлат мулки бўлган кўчмас мулк объектларини бошқариш;
- эркин иқтисодий зоналарга жойлаштириш учун инвесторларни танлаш, уларга тегишли гувоҳномалар бериш, инвестициялаш тўғрисидаги битимларнинг асосий шартларини белгилаш;
- эркин иқтисодий зоналарда резидентларнинг фаолият кўрсатиши билан боғлиқ масалалар бўйича давлат бошқаруви органлари ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари фаолиятини мувофиқлаштириш;
- инвесторлар томонидан ўз зиммасига олинган мажбуриятлар зарур тарзда бажарилишини назорат қилиш, эркин иқтисодий зона ҳудудида ишлаб чиқариш инфратузилмаси қурилиши лойиҳаларини тасдиқлаш, иштирокчилар томонидан қабул қилинган мажбуриятлар

¹ Pak J.D. The special economic zones of China and their impact on its economic development. 1997 year.

бажарилмаган тақдирда инвестициялаш тўғрисидаги битимларни муддатидан олдин бекор қилиш.

Агар ушбу соҳада Ғарбий Европа мамлакатлари тажрибасини таҳлил қиладиган бўлсак, уларнинг аксариятида эркин иқтисодий зоналар ҳудудидаги компаниялар акционерлик компанияси шаклида ташкил этилади. Жумладан, Копенгаген порт зонасида ташкил этилган акционерлик компанияси бир вақтнинг ўзида ҳудудда маъмурий бошқарув функцияларини ҳам амалга оширади.

Лекин маъмурий бошқарув функциялари ҳукумат назоратидалигини таъкидлаш ўринлидир. Махсус ҳукуқий ҳужжат асосида тасдиқланган ваколатларга кўра, эркин порт зонаси порт ҳудудидаги товарларни сақлаш, уларни қадоқлаш, баҳолаш, қайта ишлаш ваколатларига эга. Фақат бунинг учун тегишли вазирликдан рухсат олиниши керак.

Фикримизча, ушбу шаклдаги бошқарув фақат порт зоналари ҳудудида қўлланилса мақсадга мувофиқ бўлади. Махсус индустриал зоналар ҳудудида ушбу шаклдаги бошқарувни жорий этиш, ҳудудда рақобатнинг пасайишига олиб келади¹.

Эркин иқтисодий зоналар фаолиятининг ривожланиши бошқарув органлари фаолиятига ҳар томонлама боғлиқ.

Бугунги кунда эркин иқтисодий зоналарда маъмурий-хўжалик бошқарувини ташкил этиш турли хил усулларда амалга оширилмоқда. Бироқ барча бошқарув шакли ЭИЗлар фаолиятига давлат томонидан аралашувларни чеклаш, “бир жой”, “ягона дарча” тамоиллари асосида, соддалаштирилган тартибда бошқарувни амалга оширишга йўналтирилмоқда.

Эркин иқтисодий зоналарда бошқарувни амалга ошириш шакллари

Ривожланаётган хорижий мамлакатларда фаолият кўрсатадиган эркин иқтисодий зоналарни бошқариш шакллари умумий равишда икки моделга ажратишимиз мумкин.

Биринчи модель, бунда бир мамлакатдаги барча эркин иқтисодий зоналар нодавлат характердаги марказий бошқарув органи томонидан бошқарилади. Масалан, Жанубий Корея ва Тайванда мазкур орган вазифасини нафақат эркин иқтисодий зоналарни индустриал марказларни бошқарадиган Саноат мулкани бошқариш органи (Industrial Estate Administration) томонидан амалга оширилади.

¹ Special Economic Zones / Consortium for Economic Policy Research and Advice – Moscow: IET, 2007. – 247 p. – ISBN 978_5_93255_207_0 Agency CIP RSL.

Иккинчи моделдаги бошқарувда эса эркин иқтисодий зоналар махсус бошқаришга ихтисослашган органларга бўйсунди. Одатда бундай органлар “ЭИЗ маъмурияти”, “ЭИЗ дирекцияси” каби номлар билан аталиши мумкин. Қоидага кўра бундай органлар эркин иқтисодий зоналарнинг фаолияти юзасидан ташқи савдо-саноат вазирлиги олдида жавобгар ҳисобланади.

Эркин иқтисодий зоналарни бошқариш органларининг ўзи ҳам турли хил тузилишга эга. Масалан, Филиппинда эркин иқтисодий зоналарни бошқарувчи орган Ташқи савдо ва саноат вазири бошчилик қиладиган, мазкур вазирликнинг инвестициялар ҳамда савдо-сотиқ масалалари билан боғлиқ бўлган фаолият билан шуғулланувчи 7 нафар вакилидан иборат таркибда тузилади. Мазкур таркибдаги бошқарув аппарати ЭИЗ фаолиятига раҳбарлик қилиш билан бир қаторда, эркин иқтисодий зоналарлар фаолиятини юқори давлат органлари томонидан назорат қилинишини, уларнинг фаолиятини мувофиқлаштирилишини таъминлайди.

Эркин иқтисодий зоналарни бошқарувчи органларнинг ваколати ҳам турли давлатларда турличадир. Баъзи давлатларда эркин иқтисодий зоналарнинг бошқарув органига кенг ваколатлар берилган бўлиб, жумладан, у инвестиция битимларини кўриб чиқиши ва тузиши, эркин иқтисодий зоналар иштирокчилигига кириш ёки чиқишга рухсат бериш, эркин иқтисодий зоналар ҳудудида қурилиш ишларини амалга ошириш, капиталдан фойдаланган ҳолда фойда олиш шунингдек, банк, суғурта, транспорт, таъминот, омборхона хизмати каби бошқа хизмат кўрсатиш соҳаларини назорат қилиш ваколатига эга. Бунга мисол сифатида Жанубий Корея Республикасининг эркин иқтисодий зоналарни бошқариш органини кўрсатиш мумкин. Ушбу орган юқорида санаб ўтилган ваколатларнинг барчасига эга.

Бироқ Индонезияда эркин иқтисодий зоналарни бошқариш ваколатига эга бўлган органнинг ваколати тор доирада бўлиб, ушбу орган эркин иқтисодий зоналар қатнашчилари ва ваколатли вазирликлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни мувофиқлаштириб туриш ваколатигагина эга бўлиб, эркин иқтисодий зоналар қатнашчиларининг ўзи инвестиция битимларини тузиши, эркин иқтисодий зоналариштирокчилигига кириш ёки чиқишга рухсат бериш, эркин иқтисодий зоналар ҳудудида қурилиш ишларини амалга ошириш каби масалалар юзасидан тегишли ваколатли вазирликларга мурожат қилишлари лозим бўлади.

Баъзи ҳолларда эркин иқтисодий зоналар мамлакатнинг маълум бир маъмурий ҳудудий қисмини ўз ичига тўлалигича қамраб олиши мумкин. Шундай ҳолатларда эркин иқтисодий зоналарни бошқариш маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг зимасига юкланади. Агар ташкил этилган эркин иқтисодий зоналарнинг ҳудуди бирор бир маъмурий ҳудудга мос келмаса, айтайлик, бир нечта маъмурий бирликларнинг ҳудудини ўз ичига қамраб олган бўлса ёки маъмурий бирликнинг бир қисмида ташкил этилган бўлса, мустақил эркин иқтисодий зоналар мамурий бошқарув органини ташкил қилиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Халқаро тажриба шуни кўрсатмоқдаки, ҳар қандай хорижий инвестор эркин иқтисодий зоналарга иштирокчи сифатида кириш истагини билдирар экан, барча рухсат бериш тартиб-таомилларини бир жойнинг ўзида, ҳеч қандай давлат марказий бошқарув органларига мурожат этмаган ҳолда амалга ошириш истагини билдиради. Шу сабабли ҳар қандай эркин иқтисодий зоналар бошқаруви шакли юқордаги талабларга жавоб бера оладиган ваколатларга эга бўлиши лозим.

Беларусь Республикасининг 1998 йил 7 декабрдаги “Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида”ги Қонунининг¹ тўртинчи боби ЭИЗлар бошқарувини ташкил этишга оид муносабатларни тартибга соливчи нормалардан иборат бўлиб, қонуннинг 15-моддасида ЭИЗлар ЭИЗ маъмурияти томонидан бошқарилиши белгилаб қўйилган. ЭИЗ маъмурияти юридик шахс мақомига эга бўлиб, Белоруссия Республикасининг Вазирлар Кенгаши томонидан ташкил этилади. Маъмурият ўз фаолиятини қонунларга ҳамда Вазирлар Кенгаши томонидан тасдиқланган низомга асосланиб амалга оширади ҳамда маъмурият ЭИЗнинг фаолияти шунингдек, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш дастурларининг ижроси юзасидан Вазирлар Кенгаши олдида ҳисобдордир. Маъмуриятга раҳбар бошчилик қилиб, уни лавозимга Вазирлар Кенгаши ҳудудий ижро қометитлари билан келишган ҳолда тайинлайди ва лавозимдан озод этади. Раҳбар ўринбосари эса маъмурият раҳбари ва ҳудудий ижро комитети билан келишилган ҳолда тайинланади.

Қонуннинг 16-моддасига биноан ЭИЗ маъмурияти қуйидаги ваколатларга эга:

¹ Закон Республики Беларусь от 10 ноября 2008 г. № 448-З (Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь, 2008 г., № 275, 2/1545) – новая редакция.

- Мамурий ҳудудий бирликларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқишда, маҳаллий бюджет дастурларини тузишда иштирок этади;
- ЭИЗни ривожлантириш ва ривожлантириш дастурларини амалда тадбиқ этиш юзасидан ҳудудий ижро кометитлари билан ҳамкорлик қилади;
- ЭИЗ фаолиятини тартибга солишга, уларни ривожлантиришга хизмат қиладиган норматив ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш юзасидан таклифлар беради;
- ЭИЗнинг маъмурий ҳудудини ўзгартириш, фаолият муддатини узайтириш ташаббуси билан чиқади;
- ЭИЗ ҳудудида ишлаб чиқариш, транспорт ва бошқа инфраструктура объектларини режалаштириш ҳамда бунёд этиш юзасидан буйрутмалар беради;
- Республика ва хорижий мамлакатларда ЭИЗдаги тадбиркорлар ва хорижий инвесторлар учун яратилган шарт-шароитлар ҳақида маълумот бериш ҳамда хорижий ва миллий инвестицияларни жалб қилишни кенгайтириш мақсадида реклама, ахборот хизмати фаолиятларини амалга оширади;
- Инвестиция лойиҳаларини ЭИЗда тадбиқ этиш юзасидан таклифларни ўрнатилган тартибда кўриб чиқади;
- Юридик ва жисмоний шахсларни ЭИЗ ҳудудида давлат рўйхатидан ўтказишни таъминлайди, бундан банк ва бошқа кредит ташкилотлари, брокерлик хизмати, суғурта ташкилотлари мустасно;
- ЭИЗда фаолият юритиш шартлари юзасидан намунавий шартномаларни тасдиқлайди;
- ЭИЗда фаолият юритиш юзасидан тузилган шартномаларни бажарилишини назорат қилади, бундай шартномалар муддатини узайтиради ва бекор қилади;
- жисмоний ва юридик шахсларни ЭИЗ резиденти сифатида рўйхатдан ўтказади;
- белгиланган тартибда ЭИЗ резидентларидан уларнинг фаолиятига оид статистик ва бошқа маълумотларни талаб қилиб олади;
- ЭИЗ резидентларига инвестиция лойиҳалари юзасидан хулосалар беради;
- якка тартибдаги тадбиркорларни ёки юридик шахсларни ЭИЗ резиденти мақомидан чиқариш юзасидан қарор қабул қилади;

– ЭИЗ ҳудудидаги ерларни белгиланган тартибда олиб қўяди ва ижарага беради;

– ЭИЗ резидентларининг ягона реестрини юритади ва бу реестр интернет тармоғига жойлаштирилишини таъминлаш каби ваколатларга эга.

Беларусь Республикасининг Вазирлар Кенгаши республика ва маҳаллий манфатларни, ЭИЗ резидентларининг, ташкилотларнинг ва бошқа якка тартибдаги тадбиркорларнинг манфаатларини мувофиқлаштириш мақсадида ЭИЗ Кузатув кенгашини ташкил қилиши мумкин. Кузатув кенгашининг таркибига ЭИЗ маъмурияти рахбари, Вазирлар Кенгаши, ҳудудий ижро кометитларининг вакиллари ва ҳаттоки ЭИЗ резидентлари ҳам киритилиши мумкин. Кузатув кенгашининг шахсий таркиби Вазирлар Кенгаши томонидан тасдиқланади.

Бугунги кунга келиб, дунё тажрибасида ЭИЗларни бошқаришнинг янгича модели шакилланмоқда. Буни “хусусий бошқарув” ёки “шартномавий бошқарув” деб ҳам аташ мумкин. Мазкур бошқарув моделининг ўзига хос жиҳати шундаки, бунда ЭИЗни бошқариш функцияси хусусий шаклдаги миллий ёки хорижий компания томонидан амалга оширилади. Одатда бундай компаниялар ЭИЗларни бошқаришда профессионал тажрибага эга бўлади. Шу сабабли ташкил этилган ЭИЗни жадал ривожлантириш, инестицияларни кенг жалб қилиш мақсадида бошқарув юксак тажрибага эга бўлган ташкилотларга берилади. Бунга бир нечта давлатлардаги ЭИЗ бошқарувини мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Масалан, Латвияда ЭИЗлар давлат иштирокидаги акциядорлик жамияти шаклида тузилиб, акцияларни 51 %, яъни назорат пакети нодавлат, хусусий юридик шахсга тегишли бўлади. Ушбу ҳолатда ЭИЗ резидентлари ЭИЗ бошқарувида, норматив-ҳукукий ҳужжатларни қайта кўриб чиқишда, инфраструктурани ривожлантиришнинг устувор йўналишларини белгилашда иштирок этиши ва ҳаттоки акциядорлик жамияти фаолиятдан қўшимча фойда олишлари мумкин бўлади¹.

Бундай бошқарув шакли Қозоғистон Республикасининг Жанубий Қозоғистон вилоятида ташкил этилган «Онтустик» ЭИЗсида ҳам ташкил этилиши мўлжалланган эди. «Онтустик» ЭИЗини бошқаришни Туркиянинг Савдо-саноат палатаси ўз

¹ Экономический механизм функционирования свободных экономических зон (на премере СЭЗ «Минск»)/ Маркусенко М.В., Булко О.Л., Шулейко О.Л. и др. – Мн.: МНИИСЭПП, 2012. – Б.62.

зиммасига олиши назарда тутилган бўлиб, бундан кўзланган асосий мақсад “Онтустик” ЭИЗсида безнисни ривожлантира оладиган тажрибали бошқарувни ташкил этишдан иборат. Бу борасида Жанубий Қозоғистон вилоятининг ҳокими Берик Оспанов: “Бизга оддий бошқарув компанияси эмас, тажрибали компания керак” деб таъкидлайди¹.

Греция Республикасининг Пирей ва Салоники шаҳарларида жойлашган эркин савдо зоналари фаолиятини таҳлил қиладиган бўлсак, давлат органлари ҳудудга киритиладиган импорт маҳсулотларини тартибга солишда мутлақ ваколатга эга эканликларини кўришимиз мумкин. Аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, импорт қилиш ҳуқуқи фақат давлат органларига тегишли бўлган маҳсулотларни эркин савдо зонаси ҳудудига олиб кириш таъқиқланади.

Эркин иқтисодий зоналарни ривожлантириш дастурларини таҳлил қиладиган бўлсак, уларнинг аксариятида эркин иқтисодий зоналар қонунчилигини такомиллаштириш масаласи биринчи ўринда туради.

2. Хусусий ва давлат бошқарувига асосланадиган эркин иқтисодий зоналарда бошқарув

Уларнинг аксарияти давлат иқтисодининг ривожланишида давлат органлари томонидан ташкилий бошқариладиган эркин иқтисодий зоналар ғоясини ёқлаб чиқишган. Кўпчилик мутахассислар томонидан хусусий бошқарувга асосланадиган эркин иқтисодий зоналар рад этилган.

Замонавий кўринишдаги эркин иқтисодий зоналар дастлабки ташкил этилган вақтларда хусусий бошқарувга асосланган эркин иқтисодий зоналар оммалашмаган. Масалан 1980 йилда жами эркин иқтисодий зоналарнинг 25 фоизи хусусий секторга тегишли бўлган.

Эркин иқтисодий зоналар ҳудудида қайси бошқарув усулини танлаш масалаласида қайд қиладиган бўлсак, бу эркин иқтисодий зоналарнинг ташкил этилиш мақсадидан ҳам келиб чиқади.

Хусусан Япония давлати тажрибаси мисолида таъкидлайдиган бўлсак, Японияда эркин иқтисодий зоналар асосан ташқи савдони

¹<http://news.nur.kz/163693.html>.

қўллаб-қувватлаш ва ҳудудларни ривожлантириш мақсадларида ташкил этилишини таъкидлаш ўринлидир.

АҚШ ва шунга ўхшаш мамлакатлардан фарқли равишда Японияда эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш сиёсати асосан ҳудудий ривожланиш истиқболларини белгилаш мақсадларидан келиб чиққан. Шу сабабли Япония эркин иқтисодий зоналарида маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ўрни ва аҳамияти каттадир.

Ушбу шаклдаги ёндашув ўз навбатида бир қатор салбий ва ижобий аҳамиятга эга.

Бу ерда ҳудудларни, корхоналарни бошқарув масаласи, унинг аҳамияти, шу билан биргаликда замонавий бизнесда бошқарувнинг нафакат давлат органлари балки бизнес вакиллари томонидан тенгма-тенглик тамоиллари асосида олиб борилаётганлиги хақида айтиб ўтиш зарур.

Эркин иқтисодий зоналарда корпорация шаклидаги бошқарув. Эркин иқтисодий зоналарда корпоратив муносабатлари мавжуд бўлади. Чунки уларнинг аксарияти акциядорлик жамиятлари, корпорация, бирлашма шаклида ташкил қилинади.

Иштирокчилар томонидан киритилган улуш, пай, акция ва бошқалар асосида шакллантирилган капитал акциядорлик жамиятлари ривожланишининг иқтисодий асоси ҳисобланади.

Корпорациянинг мустақил баланс ва сметасининг мавжудлиги уни мустақил юридик шахс деб топишнинг зарурий белгисидир. Мустақил баланс ва сметага эга эканлигини кўрсатувчи тегишли ҳужжатларнинг мавжудлиги юридик шахснинг мулкӣ мустақиллигини ифодалайди ва маълум маънода таъминлайди.

Эркин иқтисодий зоналарни ривожлантирувчи компанияларни ташкил этишга қаратилмоқда. Қоидага кўра, бундай компанияларга раис бошчилик қиладиган директорлар кенгаши раҳбарлик қилади. Барча ташкилий-техник ишларни эса директорлар кенгаши ва раисга бўйсунадиган Бош бошқарувчи амалга оширади. Баъзида бундай бошқарув компаниялари қуйидагча тузилишга эга бўлади:

➤ Маъмурий бўлим (молия, бюджет, божхона, режалаштириш, кадрлар, инвестицияларни бошқариш кабилар киради);

➤ Маркетинг бўлими (бозор конъюнктурасини ўрганиш, товарлар айланмасини, реклама, инвестицияларни жалб қилиш каби вазифаларни бажаради);

➤ Инженер (муҳандислик) бўлими (ишлаб чиқаришни ривожлантириш, қурилиш, таъмирлаш ва техник хизмат кўрсатиш, ЭИЗ иштирокчиларига бошқа коммкнал хизматларни кўрсатиш);

➤ Ҳамкорлик ва алоқалар бўлими (ЭИЗнинг аҳоли, давлат бошқарув органлари, компанияларнинг хорижий фелиаллари ва хорижий компаниялар билан ҳамкорлик қилиш вазифасини амалга оширади);

➤ Котибият (бюджет назоратини амалга ошириш, юридик хизмат кўрсатиш ҳамда статистик ҳисоботларни тайёрлаш функцияларини амалга оширади)¹.

3. Эркин иқтисодий зоналарда корпоратив бошқарув ва уни амалга ошириш тартиби

Ўзбекистон Республикасида бозор муносабаталарини ривожлантиришнинг муҳим воситаларидан бири ишлаб чиқариш, ташқи иқтисодий ва инвестиция жараёнларига замонавий халқаро корпоратив менеджмент стандартларини жорий этиш асосида корпоратив бошқарув тизимини такомиллаштиришдир. Ўтган йиллар давомида акциядорлик жамиятлари шаклидаги тадбиркорлик бирлашмалари фаолиятини такомиллаштиришга доир ислохотлар натижасида Республикамизда мингдан ортиқ акциядорлик жамиятлари ташкил этилди ва фаолият кўрсатмоқда.

Ушбу бирлашмаларда самарали корпоратив бошқарув тизимини ташкил этиш зарурияти, *биринчидан*, улар фаолиятига хорижий ва миллий инвестицияларни жалб қилишни рағбатлантириш, *иккинчидан*, акциядорлик жамиятлари фаолияти самарадорлигини ошириш, *учинчидан*, иқтисодиётни бошқариш тизимида марказлаштиришни чеклаш, *тўртинчидан*, бўлажак инвесторлар учун акциядорлик жамиятлари фаолияти очиқлиги ва самарадорлигини таъминлаш, *бешинчидан*, корхоналарни стратегик бошқаришда акциядорларнинг ролини кучайтириш нуқтаи назаридан муҳим аҳамиятга эга.

Иқтисодиёти ривожланаётган давлатлар ўз ҳудудида эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш асосида, одатда чет эл капитали иштирокидаги қўшма корхоналар ташкил этишни мақсад қиладилар. Бу мазкур қўшма корхоналарда корпоратив бошқарувнинг

¹<http://www.sez-tpd.org.ua/>.

ривожланган принципларини жорий этиш имконини беради. Шунингдек, ривожланаётган давлатлар миллий ишлаб чиқариш бирлашмалари томонидан эркин иқтисодий зоналарда фаолият кўрсатаётган қўшма корхоналарнинг корпоратив бошқарув соҳасидаги тажрибаларини ўзлаштириш имкониятини вужудга келтиради.

Бозор муносабатлари жараёнида эркин иқтисодий зоналар ҳудудига хорижий инвестицияларни жалб қилишнинг муҳим воситаси улар ҳудудида самарали корпоратив бошқарув тизимини жорий этишдир. Корпоратив бошқарув хорижий инвесторлар учун акциядорлик жамиятлари фаолияти очиклиги ва самарадорлигини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбекистон Республикасининг эркин иқтисодий зоналарида корпоратив бошқарув тизимини ривожлантириш йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- корпоратив бошқарув соҳасида халқаро тажрибани таҳлил қилиш ва шу асосда тадбиркорлик бирлашмаларида замонавий корпоратив бошқарув услубларини жорий этиш, ишлаб чиқариш, инвестиция, моддий-техник, молиявий ва меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш;

- чет эл капитали иштирокида акциядорлик жамиятларини ташкил этиш, акциядорлик жамиятларига хорижий инвестицияларни кенг жалб қилиш учун қулай шароитлар яратиш;

- эски бўлинмалар ва лавозимларни тугатиш, замонавий халқаро стандартлар ва бозор иқтисодиёти талабларига мос янги бўлинма ва лавозимларни жорий этишни инобатга олган ҳолда, акциядорлик жамиятларини бошқариш тузилмасини тубдан қайта ташкил этиш;

- акциядорлик жамиятларини стратегик бошқариш, бошқарув ходимларининг самарали фаолиятини назорат қилишни таъминлашда акциядорлар, жумладан, миноритар акциядорлар ролини ошириш;

- акциядорлик жамиятларида раҳбарлик лавозимларига чет эллик юқори малакали менежерларни жалб қилиш.

Хорижий давлатларнинг мазкур соҳадаги тажрибасини таҳлил қиладиган бўлсак, XX асрнинг 80-90 йилларида Хитойнинг эркин иқтисодий зоналар ташкил этиш сиёсатида устувор вазифалардан бири хорижий давлатларнинг корпоратив бошқарув соҳасидаги тажрибаларини ўзлаштириш бўлган. Шунингдек, Хитой эркин иқтисодий зоналарида хорижий инвестиция иштирокидаги қўшма корхоналар ташкил этишни рағбатлантириш сиёсати асосида —

мазкур тузилмалар раҳбарлик лавозимларига чет эллик юқори малакали менежерларни жалб қилиш мақсади турган. Натижада корпоратив бошқарув соҳасида хорижий давлатлар тажрибасини ўзлаштириш имконияти вужудга келган.

Корпоратив бошқарув бу акциядорлар ва жамият бошқарув органларининг ўзаро муносабатларини мувофиқлаштирувчи механизм ҳисобланади. Унинг воситасида акциядорлар (инвесторлар) жамият бошқарув органлари фаолиятини назорат ва мониторинг қилиш имкониятига эга бўладилар. Шунингдек, корпоратив бошқарув асосида жамият бошқарув органларининг акциядорлар олдида ҳисобдорлиги таъминланади.

Ёдда сақланг!

Корпоратив бошқарув акциядорлик жамиятларининг очиклик, ошкоралик, ҳисобдорлик, жавобгарлик каби принциплар асосида фаолият кўрсатишини таъминлашнинг муҳим воситаси ҳисобланади. Мазкур механизм хусусий секторнинг ривожланиши асосида вужудга келади. Корпоратив бошқарув механизмнинг мавжуд эмаслиги акциядорлик жамиятларининг инвестицияларни жалб қилиш имкониятини чеклайди, уни банкротликка олиб келади.

Маълумки акциядорлик жамияти, корпорация, холдинг ва бошқа шу каби иерархик шаклдаги ташкилий бошқарувга асосланадиган тадбиркорлик бирлашмаларида мулкдор (акциядорлар) бошқарувда иштирок этмасдан, бошқарув ваколатини директорлар кенгаши, менеджмент кабиларга топширади. Корпоратив бошқарувнинг зарурияти акциядорлик жамияти фаолияти самарадорлигини таъминлаш асосида жамият мулкдорлари ва жамият фаолиятидан манфаатдор шахслар ҳуқуқларини ҳимоя қилишдан иборат.

Акциядорлик жамиятларини молиялаштириш жараёнида аксарият инвесторлар унинг бошқарувида иштирок этмайдилар. Бу жараёнда жамият бошқарувида иштирок этмайдиган акциядорлар (инвесторлар) ҳуқуқлари назорат акция пакетларига эга акциядорлар ёки менежерлар томонидан бузилиши мумкин. Улар томонидан жамият фаолиятини таъминлашга йўналтирилган молиявий ва моддий ресурслар (инвестициялар) назорат акция пакетларига эга акциядорлар ёки менежерлар томонидан экспроприация қилиниши таваккалчилиги ҳар доим мавжуд бўлади. Корпоратив бошқарув айнан жамият бошқарувида иштирок этмайдиган “ташқи” акциядорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш воситасидир.

Ушбу жараёнда экспроприация турли кўринишларда амалга оширилиши мумкин. Масалан, экспроприациянинг оммалашган кўриниши менежерлар ва назорат акция пакетлари эгалари томонидан жамият даромадларини яшириш асосида уни ўзлаштириш. Ёки менежерлар ва назорат акция пакетлари эгалари томонидан, жамият томонидан ишлаб чиқарилган товарларни бозор нархидан паст нархларда, жамият мол-мулкни, тижорат сирини ўзлари манфаатдор бўлган ёки уларга тегишли бўлган бошқа фирмага сотиш. Бундан ташқари, жамиятда менежер лавозимларига етарли малакага эга бўлмаган назорат акция пакетлари эгаларининг вакиллари кўйиш. Уларга юқори маош тўлаш.

Бу каби ҳолатлар инвестор мулкни йўқотиш хавфини оширади. Инвесторда акциядорлик жамияти фаолиятига нисбатан ишончсизлик вужудга келишига сабаб бўлади. Корпоратив бошқарув инвесторлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш асосида ушбу салбий ҳолатларни бартараф қилишни ўз ичига олади.

Корпоратив бошқарув механизми акциядорлик жамияти директорлар кенгашининг акциядорлар олдида, менежерларнинг директорлар кенгаши олдида, йирик ҳажмдаги акцияларга эга шахсларнинг миноритар акциядорлар олдида, акциядорлик жамиятининг харидорлар олдида жавобгарлигини таъминлашга қаратилган.

Корпоратив бошқарув муносабатлари фақат акциядорлик жамиятлари фаолияти билан чекланиб қолмасдан, бошқа ташкилий-ҳуқуқий шаклдаги тадбиркорлик тузилмалари (масъулияти чекланган жамиятлар ва ҳ.к.) фаолиятига нисбатан ҳам татбиқ этилади.

Корпоратив бошқарув кимнинг манфаатларига хизмат қилади?

Тақомиллашган бошқарув механизмига эга акциядорлик жамияти нафақат инвестор ва кредиторларга, шунингдек жамият фаолиятидан манфаатдор барча субъектларга (ҳодимлар, харидорлар ва ҳ.к.) фойда келтиради. Ривожланган корпоратив бошқарув механизми акциядорлик жамиятида соғлом иқтисодий муҳит шакллантиради. Натижада жамият фаолиятига миллий ва хорижий инвестициялар кириб келиши тезлашади. Бу эса қўшимча иш ўринлари ва ходимлар даромадлари ошишига сабаб бўлади.

Акциядорлик жамияти манфаатлари корпоратив бошқарув акциядорлик жамиятининг ишлаб чиқариш ҳажмини оширади. Узоқ муддатли истиқболли инвестицияларни жалб қилиш имкониятини вужудга келтиради. Ривожланишнинг умумий стратегиясини

белгилаш, иқтисодий асослантирилган қарорлар қабул қилиш, ходимлар малакасини ошириш соҳаларида корпоратив бошқарув механизми ҳал қилувчи восита ролини бажаради.

Инвесторлар манфаати – инвесторлар самарали бошқарув тизимига эга акциядорлик жамиятларига инвестиция киритиш уларга кўпроқ даромад келтиришини билади. Шунингдек, улар мазкур жамиятларга йўналтирилган молиявий ресурслар малакасиз менежерлар томонидан мақсадсиз сарфланишидан манфаатдор эмас албатта. Самарали корпоратив бошқарув тизими инвесторлар манфаатларини ҳимоя қилади. Хусусан, миноритар акциядорларнинг жамият фаолиятига доир қарорлар қабул қилишда уларнинг манфаатларидан келиб чиқиб ҳаракатлар амалга оширилишини таъминлайди. Инвесторлар жамият фаолиятига йўналтирган молиявий ресурсларини қай мақсадда сарфланганлиги хусусида маълумот олиш имкониятига эга бўладилар. Шунингдек мазкур бошқарув механизми жамият активлари ликвидлиги юқори даражада бўлишини таъминлайди, бу эса инвесторга мазкур активларни у хоҳлаган вақтда юқори нархларда сотиш имкониятини вужудга келтиради.

Шунингдек, самарали бошқарув тизими акциядорлик жамиятидан *ходимлар, харидорлар, маҳсулот етказиб берувчилар ва жамият* олдидаги мажбуриятларини бажаришни талаб қилади. Мазкур механизм қўшимча иш ўринларини яратади, давлат иқтисодиётига ишонч шакллантиради ва ишлаб чиқариш воситаларини беҳуда сарфлашнинг олдини олади. Бу корпоратив бошқарувнинг ижтимоий самарасини белгиловчи воситалардир.

4. Эркин иқтисодий зоналарда самарали корпоратив бошқарув тизимини ташкил этиш зарурияти

“Корпорация” атамаси лотинчада “бирлашма” маъносини билдириб, умумий манфаатларни амалга ошириш мақсадида бирлашган шахслар гуруҳини билдиради¹. “Корпоратив бошқарув” тушунчаси ҳам айнан “корпорация” атамаси асосида вужудга келган бўлиб, корпорацияни бошқаришга доир муносабатлар тизимини ифодалайди.

¹ Словарь иностранных слов / гл. ред. Ф. Н. Петрова. – М.: Сов. энцикл., 1964. – 334 с.

Ўзбекистон Республикасида бозор муносабатларига асосланган иқтисодий ривожланиш тизими акциядорлик жамиятларида корпоратив бошқарув механизмини ривожлантиришни кун тартибига қўяди. Корпоратив бошқарув нафақат давлат иқтисодиёти, шу билан бирга ижтимоий ва инвестициявий ривожланишида ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Корпоратив бошқарув йўналишлари:

- акциядорлик жамияти мол-мулкани бошқариш;
- акциядорлик жамиятининг хўжалик фаолиятини бошқариш;
- жамиятнинг молиявий фаолиятини бошқариш.

Ўзбекистон Республикасининг миллий қонунчилигида “корпорация” тушунчасига аниқ таъриф берилмаган. Корпоратив бошқарувнинг зарурияти шуки, замонавий шаклдаги бизнес фаолиятини юритишда мулкдорнинг корпорация фаолияти устидан назоратни амалга оширишда

Корпоратив бошқарув ва корпоратив муносабатлар – корпоратив муносабатлар қуйидаги белгилар билан характерланади:

- субъектлар фаолияти умумий мақсадга қаратилганлиги;
- умумий мулк;
- бошқарув фаолиятини амалга оширишнинг ягона тартибининг ўрнатилганлиги.

Корпоратив бошқарув соҳасида изланишлар олиб борган аксарият тадқиқотчилар самарали корпоратив бошқарув тизимининг ташкил этилиши тадбиркорлик субъектларининг бозор муносабатлари шароитида рақобатбардошлигини ошириш, бўлажак инвесторлар учун уларнинг очиқлиги ва жозибадорлигини таъминлашни таъкидлайдилар. Бу инвесторларни мазкур жамият фаолиятига инвестиция киритишга ундовчи муҳим омилдир.

Аксарият инвестициявий консалтация марказларининг таъкидлашига кўра (масалан, Boston Consulting Group), аксарият Осиё давлатларининг эркин иқтисодий зоналарида хорижий инвесторлар бюрократик назорат ва тўсиқларга дуч келадилар. Бу тўғридан-тўғри инвестиция лойиҳаларини амалга оширишга рухсатнома олиш ва унинг шартларини келишиш билан боғлиқ жараёнларининг узок муддат давом этишида кўзга ташланади.

Эркин иқтисодий зоналарда самарали корпоратив бошқарув стандартларини жорий этиш, мазкур бирлашмаларда фаолият кўрсатувчи тадбиркорлик субъектлари фаолиятига хорижий инвестициялар киритилишида муҳим аҳамиятга эга. Шунингдек,

эркин иқтисодий зоналар ҳудудида ташкил этиладиган хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар – хорижий давлатларнинг корпоратив бошқарув соҳасидаги тажрибаларини ўзлаштириш воситасидир.

Ўзбекистон Республикасининг эркин иқтисодий зоналарида фаолият кўрсатувчи тадбиркорлик бирлашмаларида самарали корпоратив бошқарув тизимини жорий этишнинг зарурияти мазкур тадбиркорлик бирлашмаларига хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантиришдан иборат. Хорижий инвесторларнинг фикрига кўра самарали корпоратив бошқарув тизимининг мавжудлиги компания фаолияти мусаффолигини ва очиқлигини таъминлайди. Натижада инвесторнинг инвестициявий фаолиятида унинг капитал йўқотишига доир таваккалчилиги камаяди.

Ўзбекистон Республикасида фаолият кўрсатадиган акциядорлик жамиятларида самарали корпоратив бошқарув стандартларини жорий этишнинг сабаби ҳам айнан улар фаолиятида хорижий инвесторларни жалб этишдан иборат.

Мустақиллигимизнинг дастлабки йилларидан бошлаб Республикамизда фаолият кўрсатадиган тадбиркорлик бирлашмаларида корпоратив бошқарув муносабатларининг самарали механизмларини қўллашга алоҳида эътибор берилди. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 9 мартдаги “2001-2002 йилларда хорижий инвесторларни жалб этган ҳолда корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришга доир бундан кейинги чора-тадбирлар тўғрисида”ги 119-сон қарорини бажариш ҳамда хорижий инвесторлар харид қиладиган акциялар пакетлари ва объектлар учун ҳақ тўлаш механизми ҳамда шакллари белгилаш мақсадида Давлат мулкини бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат қўмитаси томонидан 2001 йил 29 мартда ““Хорижий инвесторлар харид қиладиган акциялар пакетлари ва объектлар учун ҳақ тўлаш шакллари тўғрисидаги Низом”ни тасдиқлаш тўғрисида”ги қарори қабул қилинди. Мазкур қарор 2001 йил 1 майда Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинган. Ушбу низом билан “Хорижий инвесторлар харид қиладиган акциялар пакетлари ва объектлар учун ҳақ тўлаш шакллари тўғрисида”ги низом тасдиқланди.

Бу, ўз навбатида, республикамиз ҳудудидаги эркин иқтисодий зоналар фаолиятига ҳам тааллуқлидир. Таъкидлайдиган бўлсак,

Ўзбекистон Республикаси миллий тадбиркорлик субъектлари фаолиятида режали иқтисодий тизим муносабатларига хос белгилар мавжуд. Бу бошқарув органларида директорлик корпусининг раҳбарлиги, акциядорлик жамиятлари даромадларини тақсимлаш тизими ривожланмаганлиги, миноритар акциядорлар ҳуқуқларининг етарли даражада ҳимоя қилинмаганлиги, акциядорлик жамиятлари ишини ташкил қилишда замонавий халқаро корпоратив менежмент стандартларининг қўлланилмаслиги кабиларда кўринади. Мазкур ҳолатлар, ўз навбатида, республикамизнинг инвестициявий имижига салбий таъсир кўрсатаётган омиллардан биридир.

Ўзбекистон Республикасининг акциядорлик жамиятларида ривожланган хорижий давлатларнинг корпоратив бошқарув стандартларини жорий этиш зарурияти ҳам айнан миллий иқтисодиётимизга хорижий инвестицияларни жалб қилишни рағбатлантириш ва иқтисодиётни бошқариш тизимида марказлаштиришни чеклаш заруриятдан келиб чиқади.

Эркин иқтисодий зоналар ҳудудига хорижий инвестицияларни жалб қилиш жараёнида, хорижий инвестициялар билан бирга, хорижий давлатларнинг бизнесни бошқарув соҳасидаги тажрибалари ҳам кириб келишини таъкидлаш ўринлидир. Бундан ташқари, эркин иқтисодий зоналар ҳудудидаги хорижий инвестиция иштирокидаги корхоналар хорижий давлатларнинг малакали менежерларни бошқарув органларига жалб қилиш имконини ҳам беради.

5. Корпоратив бошқарув ва хорижий инвестициялар ўртасида ўзаро муносабатлар

Хорижий инвестицияларни жалб қилишда акциядорлик жамиятлари фаолиятига корпоратив бошқарувнинг замонавий стандартларини жорий қилиш муҳим аҳамиятга эга. Корпоратив бошқарув механизми хорижий инвестор ҳуқуқларини ҳимоя қилиш имконини беради. Яъни инвестор унинг воситасида жамият фаолиятига доир зарур маълумотлардан хабардор бўлиш имконига эга бўлади.

Эркин иқтисодий зоналар хорижий давлатлар тадбиркорлик субъектларининг корпоратив бошқарув соҳасидаги тажрибаларини ўзлаштириш воситасидир. Трансмиллий корпорацияларнинг эркин иқтисодий зоналар ҳудудида филиаллар, ваколатхоналар ташкил этиши, уларнинг корпоратив бошқарув соҳасидаги тажрибаларини

ўзлаштириш имконини беради. Хитой, Тайвань, Ж. Корея давлатлари корпоратив бошқарув соҳасидаги тажрибалари айнан эркин иқтисодий зоналар ҳудудидаги хорижий тадбиркорлик субъектларининг мазкур соҳадаги тажрибалари натижасида ўзлаштирилганлигини таъкидлаш ўринлидир.

Корпоратив бошқарувнинг ягона стандартларини ишлаб чиқиш ҳамда унга мослашиш жараёнида трансмиллий корпорациялар тажрибаси муҳим аҳамиятга эга.

Халқаро миқёсда инвестициявий фаолиятнинг жадаллашуви муносабати билан институционал (пенсия, суғурта фондлари) ва коллектив (пай ва бошқа инвестиция фондлари) инвесторларнинг халқаро инвестициявий акционерлик капиталидаги ҳиссаси 1990 йилда 53 %, 2010 йилда 60 % ни ташкил этди. Шу билан бирга, ушбу даврдан бошлаб портфель инвестициялар шаклида хорижий мамлакатлар иқтисодиётига капитал киритиш ҳажми ҳам ошди.

Портфель инвесторлар қоида тариқасида акциядорлик жамиятларининг 10% га яқин акцияларига эга бўлади. Шу сабабли одатда улар жамият оператив бошқарувида иштирок этмайдилар. Лекин жамият фаолияти ривожланишида улар муҳим аҳамиятга эга бўлиб, жамият акциялари қийматини белгилашда бевосита портфель инвестициялар ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Портфель инвесторлар уларнинг инвестицияларини қабул қилган акциядорлик жамияти (корпорация, холдинг) корпоратив бошқарувидан бевосита манфаатдор ҳисобланади. Чунки инвесторлар уларнинг инвестициялари қай тарзда самарали ишлатилаётганлиги, акциядорлик жамияти директорлар кенгаши томонидан жамият фаолиятига доир қанақа муҳим қарорлар қабул қилинаётганлиги (йирик битимлар, тузилмавий ўзгаришлар, қўшиб олиш ва ҳ.к.) тўғрисидаги маълумотларга корпоратив бошқарув воситасида эга бўладилар.

Портфель инвестициялар – қимматли қоғозлар (акциялар, облигациялар, вексел ва ҳ.к.) бозорига киритиладиган инвестициялар ҳисобланади. Портфель инвестициялар қимматли қоғозларга (масалан, акциядорлик жамияти акциялари, облигациялари ва ҳ.к.) пассив шаклда эгалик қилишни ифодалайди. Портфель инвестициялар инвесторлари акциядорлик жамияти оператив бошқарувида иштирок этмайдилар.

Инвесторлар тегишли компания (акциядорлик жамиятлари, корпорация, холдинг) иқтисодий фаолиятига инвестиция киритиш

жараёнида компания акциядорлари, хусусан миноритар акциядорлар манфаатлари қай даражада ҳимоя қилиниши, компания бошқарув фаолияти қай тарзда ташкил этилганлиги, компания бошқарув ва назорат функцияларининг тақсимланиши, компания фаолияти хусусидаги маълумотлар ҳақида инвесторларни хабардор қилиш тартиби ҳақида маълумотларга эга бўлишга интилишлари табиийдир. Шу сабабли аксарият компаниялар ўз фаолиятида самали бошқарув ва назорат тизимини яратиш асосида хорижий инвестицияларни жалб этишни мақсад қилади. Чунки инвесторлар ўз инвестицияларини айнан самарали корпоратив бошқарув тизими мавжуд бўлган компаниялар фаолиятига киритишга интиладилар.

IV БОБ. ЭРКИН ИҚТИСОДИЙ ЗОНА ИШТИРОКЧИЛАРИНИНГ ҲУҚУҚИЙ ҲОЛАТИ ВА УЛАРГА БЕРИЛАДИГАН ИМТИЁЗЛАР

1. Эркин иқтисодий зоналарда тадбиркорлик фаолияти иштирокчиларининг ҳуқуқий ҳолати

Бугунги кунда эркин иқтисодий зоналарни яратиш чет эл инвестицияларини жалб этиш, мамлакатнинг келажақтаги ижтимоий ва иқтисодий салоҳиятини тараққий эттириш, мамлакатлар ўртасидаги халқаро ҳамкорликни ривожлантиришнинг самарали ва истиқболли йўналиши бўлиб ҳисобланади.

Жаҳон тажрибаси шундан далолат берадики, мамлакатлар нафақат турли хил хусусиятларга ва белгиларга эга бўлган эркин иқтисодий зоналарни яратиш, балки уларни келгусида самарали фаолият кўрсатиши ва мамлакат иқтисодиётини ривожланишга сезиларли даражада таъсир кўрсатиши учун турли чора ва тадбирларни ишлаб чиқишга ҳаракат қиладилар.

Маълумки, эркин иқтисодий зоналарнинг иштирокчилари: юридик ва жисмоний шахслар, инвесторлар, маҳаллий ва хорижий тадбиркорлар ҳисобланади. Мазкур субъектлар томонидан эркин иқтисодий маконда амалга ошириладиган хўжалик ва тадбиркорлик фаолиятининг ҳуқуқий тартибга солишни илмий таҳлил қилишдан олдин мазкур субъектларнинг ҳуқуқий ҳолатини қиёсий таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Кўплаб ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларнинг эркин иқтисодий зоналарни яратиш ва улар фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш тажрибасининг қиёсий ўрганилиши шуни кўрсатадiki, эркин иқтисодий зона иштирокчиларининг ҳуқуқий ҳолати ушбу эркин иқтисодий маконлар яратилган мамлакатларнинг миллий қонунчилигида ўз аксини топганлиги билан ифодаланади. Мазкур тартибни миллий қонунчилигимиз асосида таҳлил қиладиган бўлсак, эркин иқтисодий зоналар иштирокчиларининг ҳуқуқий ҳолати Ўзбекистон Республикасининг “Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонаси тўғрисидаги низомда ўз ифодасини топган¹. Ушбу низомга кўра Навоий ЭИЗ иштирокчиси “Навоий” ЭИЗ ҳудудида хўжалик фаолияти қатнашчиси деб юритилади. Мазкур иштирокчи

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – 2009. – №.5. 40-модда.

белгиланган тартибда “Навоий” ЭИЗ ҳудудида рўйхатдан ўтказилган ва Дирекция томонидан “Навоий” ЭИЗ ҳудудида хўжалик фаолияти қатнашчилари реестрига киритилган хўжалик юритувчи субъект ҳисобланади.

Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мамлакатларининг ўзига хос хусусиятига эга бўлган эркин иқтисодий зоналаридаги хўжалик ва тадбиркорлик фаолиятини юритувчи субъектларнинг ҳуқуқий ҳолатини қиёсий таҳлил қиладиган бўлсак, Беларусь Республикасининг “Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида”ги Қонуннинг 1-моддасида эркин иқтисодий зона резидентига таъриф берилган бўлиб, унга кўра мазкур иқтисодий макон резиденти – Эркин иқтисодий зоналар тўғрисидаги қонунда белгиланган тартибда эркин иқтисодий зона маъмурияти томонидан эркин иқтисодий зона резиденти сифатида рўйхатдан ўтказилган Беларусь Республикасининг юридик шахси ёки яқка тартибдаги тадбиркори ҳисобланади¹.

Россия Федерациясининг “Алоҳида иқтисодий зоналар тўғрисида”ги Қонунининг 4-бобида алоҳида иқтисодий зона резидентларининг ҳуқуқий ҳолати ёритилган бўлиб, мазкур бобнинг 9-моддаси алоҳида иқтисодий зонанинг резидентлари деб номланиб, мазкур модданинг 1-бандида саноат-ишлаб чиқариш алоҳида иқтисодий зонасининг резиденти тавсифланган. Унга кўра, алоҳида иқтисодий зона резиденти Россия Федерацияси қонунчилиги асосида алоҳида иқтисодий макон жойлашган муниципал тузилмалар ҳудудида рўйхатдан ўтказилган ва алоҳида иқтисодий зонанинг бошқарув органлари билан ушбу қонунда назарда тутилган шартлар ва тартиблар асосида саноат-ишлаб чиқариш фаолиятини юргизиш тўғрисидаги битим тузган тижорат ташкилоти ҳисобланади².

Мазкур модданинг иккинчи бандида техник жорий қилиш алоҳида иқтисодий зонасининг резиденти тавсифланган бўлиб, унга кўра техник жорий қилиш алоҳида иқтисодий зонасининг резиденти Россия Федерацияси қонунчилиги асосида алоҳида иқтисодий макон жойлашган муниципал тузилмалар ҳудудида рўйхатдан ўтказилган, ва алоҳида иқтисодий зонанинг бошқарув органлари билан ушбу қонунда назарда тутилган шартлар ва тартиблар асосида техник

¹ <http://www.fez-vitebsk.by/ru>.

² http://www.rosez.ru/law/law0000_fz116.html.

жорий қилиш фаолиятини юргизиш тўғрисида битим тузган якка тадбиркор ёки тижорат ташкилоти ҳисобланади¹.

Ушбу модданинг 2.1 бандида туристик-рекреацион алоҳида иқтисодий зонасининг резидентига таъриф берилган. Унда туристик-рекреацион алоҳида иқтисодий зонасининг резиденти Россия Федерацияси қонунчилиги асосида алоҳида иқтисодий макон жойлашган муниципал тузилмалар ҳудудида (муниципал тузилмалардан бириди жойлашган, агар туристик-рекреацион алоҳида иқтисодий ҳудуд бир неча муниципал тузилмалар ҳудудларда жойлашган бўлса) рўйхатдан ўтказилган ва алоҳида иқтисодий зонанинг бошқарув органлари билан ушбу қонунда назарда тутилган шартлар ва тартиблар асосида туристик-фаолиятни амалга ошириш тўғрисида битим тузган якка тартибдаги тадбиркор, тижорат ташкилоти ҳисобланади.

Қозоғистон Республикасининг “Алоҳида иқтисодий зоналар” тўғрисидаги Қонунининг 1-моддаси 3-бандида алоҳида иқтисодий зонанинг иштирокчисига таъриф берилган. Унга кўра, алоҳида иқтисодий зона иштирокчиси – алоҳида иқтисодий зона ҳудудида фаолиятининг устивор турларини амалга оширувчи ва фаолият юргизиш тўғрисида битим имзолаган юридик шахс ҳисобланади².

Юқорида келтириб ўтилган қонунларда эркин иқтисодий зона иштирокчиларига берилган таърифларни таҳлил қилиш натижасида шундай хулосага келиш мумкинки, мазкур иқтисодий макон иштирокчилари ҳар бир мамлакатнинг миллий қонунчилигида турлича таърифланади. Масалан, Беларусь ва Россия Федерациясининг миллий қонунида эркин иқтисодий зона иштирокчилари “резидент” деб номланади. Қозоғистон Республикасининг қонунида “Алоҳида зона иштирокчиси”, Ўзбекистон Республикасининг “Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонаси тўғрисида низомда, “Ангрен” махсус индустриал зонаси ва “Жиззах” махсус индустриал зоналари тўғрисидаги низомларда ушбу зона иштирокчилари “Хўжалик юритувчи субъект” деб номланган. Лекин мазкур субъектлар ҳуқуқий жиҳатдан бир ҳил мақомга эга, яъни улар белгиланган тартибда мазкур маконларда рўйхатдан ўтказиладиган ва тадбиркорлик фаолиятини амалга оширувчи субъектлар ҳисобланади.

¹ http://www.rosez.ru/law/law0000_fz116.html.

² <http://www.pavlodar.com/zakon>.

Юқоридаги таҳлиллар натижасида миллий қонунчилигимизда яъни “Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонаси тўғрисида низомда ЭИИЗ иштирокчисига берилган таъриф бирмунча илмий баҳсга сабаб бўлиши мумкин. Мазкур баҳс юзасидан қуйидаги фикрларни илгари суриш мумкин. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, “Навоий” ЭИИЗ қатнашчиси – белгиланган тартибда “Навоий” ЭИЗ ҳудудида рўйхатдан ўтказилган ва Дирекция томонидан “Навоий” ЭИЗ ҳудудида хўжалик фаолияти қатнашчилари реестрига киритилган хўжалик юритувчи субъект ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасида хўжалик юритувчи субъектлар юридик шахслар ва қонунда белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган якка тартибдаги тадбиркорлар ҳисобланадилар. Мазкур низомда хўжалик юритувчи субъект деганда айнан қайси хўжалик юритувчи субъект назарда тутилган юридик шахсми ёки якка тартибдаги тадбиркорми, шунинг учун ЭИЗ иштирокчиси сифатида хўжалик юритувчи субъект эмас балки хўжалик фаолиятини амалга оширувчи юридик шахслар ва якка тартибдаги тадбиркорлар дейилса, низомда белгиланган ЭИЗ иштирокчиларининг ҳуқуқий мақомига янада аниқлик киритилган бўлар эди.

Юқорида келтириб ўтилган мамлакатларнинг миллий қонунчилигида келтирилган таърифларга қўшилган ҳолда муаллиф томонидан ҳам эркин иқтисодий макон иштирокчиларига қуйидагича таъриф берилади. Унга кўра, эркин иқтисодий зона иштирокчилари – қонунда белгиланган тартибда эркин иқтисодий зона ҳудудида рўйхатдан ўтказилган ва мазкур ҳудуднинг бошқарув органлари билан эркин иқтисодий зона ҳудудида хўжалик ва тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун шартнома тузган комплекс имтиёз ва преференцияларга¹ эга бўлган хўжалик юритувчи субъект ҳисобланади.

Мазкур таърифни қуйидагича илмий таҳлил қилиш мумкин, ўз номидан маълумки, эркин иқтисодий зона бу белгиланган тартибда турли солиқ ва бошқа шартлардан холи бўлган ҳудуд ҳисобланади. Яъни мазкур иқтисодий ҳудудларда иштирокчиларга турли солиқ, божхона ва бошқа кўринишдаги имтиёз ва қулайликлар берилади. Айнан преференция ва имтиёзларнинг берилганлиги уларнинг эркин иқтисодий зонадан ташқаридаги хўжалик юритувчи ва тадбиркорлик фаолиятини амалга оширувчи субъектлардан ажратиб туради.

¹ Преференция – Корхона ва ташкилотлар фаолият кўрсатиши учун қулай шароитларни яратиш мақсадида давлат томонидан уларга имтиёз ва қулайликларни тақдим этиш. <http://ru.wiktionary.org>.

Шунинг учун эркин иқтисодий зоналар иштирокчиларига имтиёз ва преференцияларга эга бўлган субъектлар деб таъриф берилиши уларни ЭИЗларда фаолият кўрсатадиган субъектлар эканлигини янада аниқлаштиради.

Эркин иқтисодий зоналар фаолиятини ҳуқуқий тартибга солишнинг жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, эркин иқтисодий зона иштирокчилари мазкур ҳудудларда инвестиция, хўжалик юритиш ва тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишлари учун аввалам бор улар мазкур маконларда белгиланган тартибда рўйхатдан ўтиши талаб этилади.

Эркин иқтисодий зоналар резидентларини рўйхатдан ўтказиш тартибларининг ҳуқуқий асослари ўрганилганда, мазкур ҳудуд иштирокчиларини рўйхатдан ўтказиш тартиблари мамлакатларнинг эркин иқтисодий зоналар тўғрисидаги қонун ҳужжатларида мустаҳкамланганлиги билан ифодаланади. Мисол тариқасида ЭИЗ ҳудудида хўжалик ва тадбиркорлик фаолиятини амалга оширувчи субъектларни рўйхатдан ўтказиш тартибини миллий қонунчилигимиз асосида таҳлил қиладиган бўлсак, Ўзбекистон Республикасининг «Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида»ги Қонунининг 25-моддасида эркин иқтисодий зона ҳудудида хўжалик фаолияти қатнашчиларини рўйхатдан ўтказиш белгиланган. Унга кўра, эркин иқтисодий зона ҳудудида хўжалик фаолиятини амалга оширувчи юридик ва жисмоний шахслар дирекцияда рўйхатдан ўтади¹.

Эркин иқтисодий зона ташкил этилиши пайтида унинг ҳудудида хўжалик фаолиятини амалга ошираётган юридик ва жисмоний шахслар дирекцияга давлат рўйхатидан ўтказилганлиги тўғрисидаги гувоҳноманинг кўчирма нусхасини тақдим этади.

Дирекция рўйхатдан ўтказилган юридик ёки жисмоний шахсга эркин иқтисодий зонада рўйхатдан ўтказилганлиги тўғрисида гувоҳнома беради ва бу ҳақда тегишли давлат бошқаруви органларига қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда хабар қилади².

Ундан ташқари эркин иқтисодий зона иштирокчиларининг рўйхатга олиш тартибини мамалкатимизда самарали фаолият кўрсатиб келаётган “Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонаси мисолида олиб қарайдиган бўлсак, “Навоий” ЭИИЗ ҳудудидаги хўжалик юритувчи субъектларни рўйхатдан ўтказиш “Хўжалик юритувчи субъектларни “Навоий” эркин индустриал-иқтисодий

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ахборотномаси. – 1996. – № 5-6. 58-модда.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ахборотномаси. – 1996. – № 5-6. 58-модда.

зонасининг хўжалик фаолияти қатнашчилари сифатида рўйхатдан ўтказиш тартиби тўғрисида”ги низомга асосан амалга оширилади¹. Унга кўра, “Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонаси қатнашчиларини рўйхатдан ўтказиш уч босқичда амалга оширилиши мустаҳкамланган. Унга кўра, биринчи босқичда “Навоий” ЭИИЗ маъмурий кенгаши (кейинги ўринларда маъмурий кенгаш деб аталади) томонидан “Навоий” ЭИИЗ ҳудудида жойлаштиришга инвесторларни танланади, Иккинчи босқичда “Навоий” ЭИИЗ дирекцияси билан “Навоий” ЭИИЗда жойлаштиришга танловдан ўтган инвестор ўртасида “Навоий” ЭИИЗ ҳудудида инвестициялаш тўғрисидаги битимни (кейинги ўринларда инвестициялаш тўғрисидаги битим деб аталади) келишиш ва тузиш, учинчи босқичда III босқичда қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда давлат рўйхатидан ўтказиш, хўжалик юритувчи субъектларни “Навоий” ЭИИЗ қатнашчилари реестрига киритилади.

Хитой Халқ Республикасининг 1980 йил 26 августда 5-Халқ вакиллари курултойининг доимий равишда фаолият юритадиган қумитасининг 15-сессиясида тасдиқланган “Гуандун провинциясидаги алоҳида иқтисодий зоналар” тўғрисидаги низомнинг 2-боби “Рўйхатдан ўтказиш ва фаолият кўрсатиш деб номланиб” унинг 7-моддасида ўзларининг инвестициялари билан алоҳида иқтисодий зона ҳудудида фабрикалар (заводлар) ёки турли хўжалик (тадбиркорлик) объектлари қурмоқчи бўлган инвесторлар, Гуандун провинциясининг алоҳида иқтисодий зоналарни бошқариш Қўмитасига ариза топширадилар. Қўмита аризаларни кўриб чиқиб мақуллаганидан сўнг инвесторларга рўйхатдан ўтказилганлиги тўғрисида ва ердан фойдаланиш тўғрисида гувоҳнома беради².

Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мамлакатларининг ўзига хос хусусиятига эга бўлган эркин иқтисодий зоналаридаги хўжалик юритувчи субъектлар ҳам мазкур ҳудудларда тадбиркорлик, инвестиция фаолиятини амалга оширишлари учун белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилиши белгиланган.

ЭИЗ ҳудудида хўжалик ва тадбиркорлик фаолиятини амалга оширувчи субъектларни рўйхатдан ўтказиш тартибини Беларусь Республикасининг “Брест” эркин иқтисодий зонаси мисолида таҳлил қиладиган бўлсак, у ҳудуддаги резидентлар Беларусь Республикасининг “Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида”ги Қонуни

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – 2009. – №15. 189-модда.

² http://www.novexcn.com/foreign_trade_econ_main.html.

ва “Брест” эркин иқтисодий зонаси тўғрисидаги Низом асосида амалга оширилиши белгиланган. Чунончи, Қонуннинг 19-моддасида эркин иқтисодий зона резиденти рўйхатдан ўтказиш белгиланган бўлиб, унга кўра эркин иқтисодий зона резидентларини рўйхатдан ўтказиш эркин иқтисодий зона тўғрисидаги қонунда белгиланган тартибда, ушбу модда талабларини эътиборга олган ҳолда эркин иқтисодий зона маъмурияти томонидан амалга оширилиши белгиланган¹.

Мазкур қонунга кўра эркин иқтисодий зона резиденти сифатида фақатгина эркин иқтисодий зона ҳудудида жойлашган, мазкур ҳудуд маъмурияти билан эркин иқтисодий зонада фаолият кўрсатиш шартлари тўғрисида шартнома тузган Беларусь Республикасининг юридик шахси ёки якка тартибдаги тадбиркори рўйхатдан ўтказилади².

Россия Федерациясининг “Алоҳида иқтисодий зоналари тўғрисида” ги қонунида белгиланган резидентларни рўйхатдан ўтказиш тартибларини таҳлил қиладиган бўлсак, мазкур қонунга кўра алоҳида иқтисодий зона резиденти Россия Федерацияси қонунчилиги асосида алоҳида иқтисодий макон жойлашган муниципал тузилмалар ҳудудида рўйхатдан ўтказилади ва алоҳида иқтисодий зонанинг бошқарув органлари билан ушбу қонунда назарда тутилган шартлар ва тартиблар асосида саноат-ишлаб чиқариш фаолиятини юргизиш тўғрисидаги битим тузиши белгиланган³.

Ушбу модданинг учинчи бандида якка тартибдаги тадбиркор ёки тижорат ташкилоти алоҳида иқтисодий зона резидентлари реестрига тегишли ёзувлар киритилган санадан бошлаб алоҳида иқтисодий зона резиденти ҳисобланиши белгиланган.

Мазкур модданинг бешинчи бандида алоҳида иқтисодий зонанинг бошқарув органлари алоҳида иқтисодий зона резидентларига шахсни алоҳида иқтисодий зона резиденти сифатида рўйхатдан ўтганлигини тасдиқловчи гувоҳнома беради. Гувоҳнома шакли ижро ҳокимиятининг алоҳида иқтисодий зоналарни ташкил этиш ва фаолият кўрсатиш соҳасида норматив-ҳуқуқий тартибга солиш фаолиятини амалга ошириш ваколатларига эга бўлган федерал органи томонидан тасдиқланиши белгиланган.

¹ <http://www.fez-vitebsk.by/ru>.

² <http://www.fez-vitebsk.by/ru>.

³ http://www.rosez.ru/law/law0000_fz116.html.

Қонуннинг 10-моддасида алоҳида иқтисодий зона ҳудудида тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш тартиблари белгиланган. Шунингдек, мазкур тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишлари учун Қонуннинг 5-бобида назарда тутилган тартибда саноат-ишлаб чиқариш фаолиятини юритиш тўғрисида келишув тузадилар.

Козоғистон Республикасининг “Алоҳида иқтисодий зоналар тўғрисида”ги Қонуннинг 1-моддаси 6-бандида алоҳида иқтисодий зонада фаолият юрғатиш тўғрисида келушув тавсифланган. Унга кўра, фаолият юрғатиш тўғрисидага келишув – алоҳида иқтисодий зона иштирокчиси ва алоҳида иқтисодий зона маъмурияти билан тузиладиган, алоҳида иқтисодий зона ҳудудида фаолиятнинг устивор турларини амалга ошириш бўйича тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгиловчи шартнома ҳисобланади¹.

Эркин иқтисодий зонада фаолият кўрсатиш учун субъектларни рўйхатдан ўтказиш тартибларини мамлакатимиз Хитой ва МДХ мамлакатлари қонунчилиги билан илмий жиҳатдан қиёсий таҳлили шуни кўрсатадики, ЭИЗ иштирокчилари ЭИЗда фаолият кўрсатиш тўғрисида шартнома тузишдан аввал улар белгиланган тартибда рўйхатдан ўтадилар. Шунинг учун ЭИЗларда рўйхатдан ўтиш тартибини янда соддалаштириш мақсадга мувофиқ. Фикримизнинг қуйдаги мисоллар билан ифодалаш мумкин. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, Инвестициялаш тўғрисидаги битим лойиҳаси ва бошқа материаллар “Навоий” ЭИИЗ дирекцияси томонидан улар олинган кундан бошлаб 10 иш куни мобайнида кўриб чиқилади².

Маълумки, бугунги кунни ахборот технологияларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Ахборот технологиялари кундан кунга ҳаётимизнинг барча жабҳаларига кириб бормоқда. Хозирги кунда мамлакатимизда бу борадиги муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш мақсадида қатор норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар яъни, Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 11 декабрдаги 562-II-сон “Электрон рақамли имзо тўғрисида”ги Қонун³, Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 11 декабрдаги 611-II-сон “Электрон ҳужжат айланмаси тўғрисида”ги қонунлари қабул қилинган. Мазкур қонунларни қабул қилиниши ўз навбатида ушбу эркин иқтисодий

¹ <http://www.pavlodar.com/zakon>.

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – 2009. – №15. 189-модда.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 2004. – №1-2. 12-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – 2015. – №33. 439-модда.

зона иштирокчиларини рўйхатдан ўтказиш тартибларини янада такомиллаштиришни тақоза этади.

Хусусан, “Хўжалик юритувчи субъектларни “Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонасининг хўжалик фаолияти қатнашчилари сифатида рўйхатдан ўтказиш тартиби тўғрисида”ги низомда назарда тутилган “Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонаси қатнашчиларини рўйхатдан ўтказиш бўйича амалга ошириладиган учта босқичлар, яъни “Навоий” ЭИИЗ маъмурий кенгаши томонидан “Навоий” ЭИИЗ ҳудудида жойлаштиришга инвесторларни танлаш, “Навоий” ЭИИЗ дирекцияси билан “Навоий” ЭИИЗда жойлаштиришга танловдан ўтган инвестор ўртасида “Навоий” ЭИИЗ ҳудудида инвестициялаш тўғрисидаги битимни келишиш ва тузиш, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда давлат рўйхатидан ўтказиш, хўжалик юритувчи субъектларни “Навоий” ЭИИЗ қатнашчилари реестрига киритиш тартиблари онлайн шаклида, яъни электрон мурожат усулида амалга ошириш тўғрисидаги қоидалар киритилиши мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Уйлаймизки Низомнинг ушбу бандига юқорида айтиб ўтилган ҳаракатларни онлайн шаклида, яъни хўжалик юритувчи субъектларни рўйхатдан ўтказиш тартибларини электрон (онлайн) усулида амалга ошириш тўғрисидаги қоидалар киритилса, рўйхатдан ўтказиш жараёнининг янада соддалаштирилган тартибга ўтилиши таъминланиб “Навоий” ЭИИЗнинг Маъмурий кенгаш ва хўжалик юритувчи субъектларга рўйхатдан ўтиш бўйича янада қулайликлар яратилган бўлар эди.

Эркин иқтисодий зоналар ҳудудида тадбиркорлик субъектларига бериладиган имтиёзлар қуйидаги турларга бўлинади:

1) ташқи савдо имтиёзлари – эркин иқтисодий зоналар ҳудудига олиб кириладиган ҳамда эркин иқтисодий зоналар ҳудудида ишлаб чиқарилган ва экспорт қилинадиган товарлар экспорт-импорт божларидан озод қилинади. Ташқи савдо фаолиятини амалга оширишнинг соддалаштирилган тартиблари қўлланилади;

2) фискаль имтиёзлар – фаолиятининг алоҳида турларини солиқлар воситасида рағбатлантиришни ўз ичига олади. Имтиёзлар солиқ солиш базасига (даромад, фойда, мол-мулк қиймати ва ҳ.к.), унинг алоҳида компонентларига (амортизация ажратмалари) ёки солиқ ставкаларига (вақтинчалик ёки доимий пасайтириш) тегишли бўлиши мумкин;

3) молиявий имтиёзлар – турли шаклдаги субсидияларни ўз ичига олади. Мазкур субсидиялар тўғридан-тўғри бюджет маблағлари ёки имтиёзли давлат кредитлари ҳисобидан, шунингдек коммунал тўловлар учун паст нарх белгилаш, инфраструктура ер участкаларидан фойдаланиш учун ижара тўловларини пасайтириш, кредитлаш ва суғурталаш учун имтиёзли шартлар белгилаш, банклардаги депозитлар бўйича юқори ставкалар белгилаш шаклида тақдим этилади.

4) маъмурий имтиёзлар – корхоналарни рўйхатдан ўтказиш, товарларни зона ҳудудига олиб кириш ва олиб чиқиб кетиш, хорижий фуқароларнинг зона ҳудудига келишида, зона маъмуриятига хорижий корхоналар ва қўшма корхоналар ташкил этишда мустақиллик бериш кабиларда кўринади.

Мазкур имтиёзлар зона ҳудудида самарали ишлаб чиқариш муҳитини ташкил этиш, инвестицияларни жалб қилиш ва ишлаб чиқариш фаолиятини ривожлантиришга қаратилган.

Эркин иқтисодий зоналар ҳудудида махсус ҳуқуқий режим масалалари қуйидагиларни ўз ичига олади:

- эркин иқтисодий зоналарда фаолият кўрсатадиган тижорат субъектлари фаолиятини амалга оширишда соддалаштирилган маъмурий тартиблар (рўйхатга олиш, рухсатнома бериш ва ҳ.к.);

- эркин иқтисодий зоналар ҳудудида соддалаштирилган маъмурий бошқарув органларининг мавжудлиги;

- алоҳида божхона имтиёзлари;

- алоҳида солиқ имтиёзлари;

- алоҳида валюта режими;

- тижорат субъектлари фаолиятининг экстерриториаллиги ва бошқ.

Эркин иқтисодий зоналарнинг махсус ҳуқуқий мақоми одатда улар фаолиятини тартибга солишга қаратилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар билан белгиланади. Ушбу норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

Эркин иқтисодий зоналарнинг фаолият кўрсатишини тартибга солишга қаратилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда унинг фаолият кўрсатиш муддати ҳам белгиланиши, ушбу ҳудудларнинг махсус ҳуқуқий мақомини тавсифловчи воситалардан биридир. Масалан Ўзбекистон Республикасининг “Эркин иқтисодий зоналар тўрисида”ги Қонунига асосан эркин иқтисодий зонанинг мақоми,

шунингдек унинг қанча муддатга ташкил этилиши мазкур зонани ташкил этиш тўғрисидаги қарор билан белгиланиши таъкидланган¹.

Ушбу ҳуқуқий нормадан келиб чиқиб Ўзбекистон Республикасида ташкил этилган “Навоий вилоятида эркин индустриал-иқтисодий зонаси ҳамда “Ангрен” ва “Жиззах” махсус индустриал зоналарининг фаолият кўрсатиш муддатлари қуйидаги тартибда белгиланган:

➤ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 02 декабрдаги ПФ–4059-сон “Навоий вилоятида эркин индустриал-иқтисодий зона ташкил этиш тўғрисида”ги Фармонида Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонанинг фаолият кўрсатиш муддати 30 йил²;

➤ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 29 майдаги 146-сон қарори билан тасдиқланган “Ангрен” махсус индустриал зонаси тўғрисидаги низомига асосан "Ангрен" МИЗнинг фаолият кўрсатиш муддати 30 йил³;

➤ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2013 йил 15 майдаги 130-сон қарори билан тасдиқланган “Жиззах” махсус индустриал зонаси тўғрисидаги низомга асосан “Жиззах” МИЗнинг фаолият кўрсатиш муддати 30 йилни ташкил этиши белгиланган⁴.

Хорижий давлатлар ҳудудида ташкил этилган эркин иқтисодий зоналарнинг ушбу мавзудаги тажрибасини таҳлил қиладиган бўлсак, жумладан Россия Федерациясининг Калининград ҳудудида ташкил этилган махсус иқтисодий зонанинг фаолият кўрсатиш муддати 25 йил қилиб белгиланган.

Кўпчилик Европа давлатларида ташкил этилган эркин иқтисодий зоналарнинг фаолият кўрсатиш муддати 10 йилдан (Б. Британия тадбиркорлик зоналар) 50 йилгача (Белорусь

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида”ги Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ахборотномаси. – 1996. – №5-6. 58-модда.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 2 декабрдаги ПФ–4059-сон "Навоий вилоятида эркин индустриал-иқтисодий зона ташкил этиш тўғрисида"ги Фармони. "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг ахборотномаси. – 2008. – №12. 684-модда.

³ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 29 майдаги 146-сон қарори билан тасдиқланган "Ангрен" махсус индустриал зонаси тўғрисидаги Низом. "Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – 2012. – №22. 243-модда.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2013 йил 15 майдаги 130-сон қарори билан тасдиқланган "Жиззах" махсус индустриал зонаси тўғрисидаги низом. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – 2013. – №20. 256-модда

Республикасининг “Гомел-Ратон” ва “Брест” махсус иқтисодий зоналар) қилиб белгиланган¹.

Эркин иқтисодий зоналар аниқ белгиланган маъмурий чегаралари ва алоҳида ҳуқуқий тартиботи бўлган махсус ажратилган ҳудудлардир.

Эркин иқтисодий зоналарнинг махсус ҳуқуқий мақоми бу-асосий давлат ҳудудидан географик ва иқтисодий жиҳатдан ажратилган ҳудудда фаолият кўрсатадиган тижорат субъектлари фаолияти учун белгиланган қўшимча ҳуқуқ ва имтиёзлар, шу билан биргаликда мажбуриятлардир.

Таъкидлайдиган бўлсак аксарият ҳолатларда эркин иқтисодий зоналар фаолиятига махсус ҳуқуқий мақом берилиши, ушбу ҳудудларнинг асосий давлат ҳудудидан бутунлай мустақил бўлишини англатмайди. Балки эркин иқтисодий зоналарда фаолият кўрсататдиган тижорат субъектларининг ҳамда эркин иқтисодий зона маъмуриятининг тегишли давлат билан шартномавий муносабатларга киришишда алоҳида статусга эга бўлишни билдиради.

Шу билан бирга эркин иқтисодий зона ҳудудида тегишли фаолият турлари учун лицензия ва рухсатномалар олиш процедуралари ҳам асосий давлат ҳудудидаги тартиблар билан бир хил бўлишини таъкидлаш ўринлидир. Фақатгина солиқ, божхона, валюта ва хориж фуқароларини ишга жалб қилиш масалаларида айрим имтиёзлар мавжуд. Айни ушбу имтиёзлар эркин иқтисодий зоналар фаолиятининг махсус ҳуқуқий мақомини белгилаб беришда муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

2. Эркин иқтисодий зоналарда солиқ ва божхона имтиёзлари

Эркин иқтисодий зоналарда солиқ имтиёзлари хорижий инвестицияларни жалб қилишни рағбатлантирувчи асосий воситалардан биридир. Эркин иқтисодий зоналар қонунчилиги шартларига асосан тўла хорижий капитал иштирокидаги корхоналар, хорижий капитал иштирокидаги қўшма корхоналар ва миллий корхоналар солиқларни эркин иқтисодий зона жойлашган давлат қонунчилигига асосан тўлайди. Ушбу ҳолатда солиқ ставкалари маҳаллий ҳудудий бошқарув органи томонидан белгиланади.

¹ Нилов К. Правовой режим свободных (особых) экономических зон в России и Европе//Вся Европа. – 2007 -№10 (15).

Қатнашчилар томонидан солиқлар миллий валютада бюджетга тўланади.

Эркин иқтисодий зоналарда инвестициявий фаолиятни рағбатлантиришнинг муҳим воситаси корхона даромадидан тўланадиган солиқлар учун имтиёзлар бериш, амортизация ажратмаларининг муддатларини камайтириш ва солиқ кредитлари тақдим этишдир. Ушбу имтиёзларнинг моҳияти корхона даромадидан олинадиган солиқларнинг ҳажмини қисқартиришдир.

Шунингдек аксарият эркин иқтисодий зоналарда инвестициявий солиқ кредити асосида хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини рағбатлантириш сиёсати ҳам амалга оширилади. У зона ҳудудидга олиб кирилаётган ишлаб чиқариш технологиялари ва мосламалари учун қатнашчиларга солиқ тўловлари бўйича чегирмалар тақдим этишни билдиради. Чегирмалар ишлаб чиқариш технологиясининг умумий қийматининг 7–10 % идан – 2-3 % игача миқдорда белгиланиб, технология олиб кирилаётган йилнинг бутун муддати давомида берилади.

Эркин иқтисодий зоналар қатнашчиларининг даромадлари бўйича солиқ тўлаш тартиблари хусусида тўхталадиган бўлсак, халқаро амалиётда унинг бир нечта лойиҳалари мавжудлигини таъкидлашимиз мумкин:

1-лойиҳа:

- эркин иқтисодий зоналар ҳудудида миллий ва хорижий корхоналарни фаолиятининг биринчи 5 йиллиги давомида фойда солиғидан озод қилиш;

- миллий, қўшма ва хорижий корхоналарнинг даромадлари бўйича солиқлар умумий даромаднинг 25-30 % дан ошмаслиги керак. Хорижий давлатларнинг аксариятининг солиқ қонунчилигида фойда солиғи ставкаси корхона даромадининг 30 % ини ташкил қилади.

2-лойиҳа:

- фақат хорижий инвестиция иштирокидаги корхоналар даромадларини муайян муддат давомида солиқлардан озод қилиш;

- фаолиятининг дастлабки 5 йилида миллий ишлаб чиқариш субъектлари томонидан даромад солиғини тўлашда 10 % миқдорда имтиёз тақдим этиш.

3-лойиҳа:

- 10 йил ва ундан ортиқ муддатга фаолият кўрсатиши белгиланган хорижий капитал иштирокидаги корхона фаолиятининг

биринчи икки йиллиги давомида фойда солиғидан тўлиқ озод қилинади. Кейинги 3-5 йил давомида фойда солиғининг 50 % ини тўлайди. Фаолиятининг 6-йилидан бошлаб 25 % миқдорда фойда солиғини тўлиқ тўлайди;

- 15 йил ва ундан ортиқ муддатга фаолият кўрсатиши белгиланган хорижий капитал иштирокидаги корхона фаолиятининг биринчи беш йиллиги давомида фойда солиғидан тўлиқ озод қилинади. Кейинги 6-10 йил давомида фойда солиғининг 50 % ини тўлайди. Фаолиятининг 11-йилидан бошлаб 25 % миқдорда фойда солиғини тўлиқ тўлайди;

- эркин иқтисодий зоналар ҳудудидаги миллий капитал иштирокидаги корхоналар фаолият кўрсатишининг бутун муддати давомида 25 % миқдорда фойда солиғини тўлайди;

Шунингдек эркин иқтисодий зоналар қатнашчиларнинг атроф-муҳит ҳимоясини таъминлашга, зона инфраструктурасини ривожлантиришга қаратилган фаолиятини рағбатлантириш мақсадида ҳам солиқ имтиёзлари тақдим этилиши мумкин. Бу ҳолатларда уларнинг даромадлари қисман солиқлардан озод қилинади.

Таъкидлаш ўринлики хорижий инвестиция иштирокидаги корхонанинг иқтисодий зона ҳудудида фаолиятни муддатидан олдин бекор қилиши — унга имтиёзлар сифатида тақдим қилинган солиқларни тўлаш мажбуриятини юклайди.

Солиқ имтиёзлари бериш натижасида бюджет тушумларининг камайиши товар ишлаб чиқариш, хизматлар кўрсатиш ҳажмининг ортиши ва резидентлар даромади кўпайиши ҳисобидан қопланади.

Ўзбекистон Республикасида фаолият кўрсатаётган эркин иқтисодий зоналар қатнашчиларига тақдим этиладиган солиқ имтиёзлари. Ўзбекистон Республикасида солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича имтиёзлар тақдим этиш Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 30-моддасида қайд этилган бўлиб, унга асосан Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодексига, бошқа қонунларда ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарорларида назарда тутилган, бошқа солиқ тўловчиларга нисбатан айрим тоифадаги солиқ тўловчиларга бериладиган афзалликлар, шу жумладан солиқ ва (ёки) бошқа мажбурий тўлов тўламаслик ёхуд уларни камроқ миқдорда тўлаш имконияти солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича имтиёзлар деб эътироф этилади. Республикада фаолият кўрсатаётган эркин иқтисодий зоналар субъектларига бериладиган солиқ имтиёзлари Ўзбекистон

Республикаси Президентининг мазкур иқтисодий зоналарни ташкил этиш тўғрисидаги фармонларида келтирилган.

Эркин иқтисодий зоналар ҳудудида божхона имтиёзлари

Эркин иқтисодий зона ҳудудига резидентлар томонидан ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил этиш мақсадида олиб кириладиган мол-мулк, хом ашё ва материаллар божхона божи ва йиғимлари тўлашдан озод қилинади. Акциз солиғи тўлаш шарт бўлган товарлар бундан мустасно.

Эркин иқтисодий зоналар қонунчилигига асосан мазкур воситалар ташқи кўриниши ўзгартирилмаган ҳолатда реализация қилиш мақсадида қайта олиб чиқиб кетиладиган бўлса, божхона тўловлари ва йиғимлари тўлаш мажбурияти юкланади. Товарларни вақтинча сақлаш ёки қадоқлаш мақсадида эркин порт зоналари ҳудудига олиб кириладиган товарлар бундан мустасно.

Аксарият хорижий давлатлар эркин иқтисодий зоналар қонунчилигига кўра қайта ишлаш натижасида товарнинг дастлабки қиймати 30 % дан кам бўлмаган миқдорда оширилган ҳолатларда – товар эркин иқтисодий зона ҳудудида ишлаб чиқарилган ҳисобланади.

Истеъмол мақсадида зона ҳудудига олиб кириладиган ёки импорт қилинаётган товарлар ҳам бож тўловларидан озод қилиниши керак (тўла ёки қисман).

Эркин иқтисодий зона қатнашчилари томонидан зона ҳудудига олиб кириладиган экспорт қилинадиган маҳсулотлар ишлаб чиқариш учун асбоб-ускуналар, хом ашё, материаллар ва бутловчи буюмлар келиб чиқиш мамлакатидан қатъи назар, эркин божхона зонасининг божхона режимида расмийлаштирилади. Ишлаб чиқариш учун товарлар иқтисодий зона ҳудудида у фаолият кўрсатадиган муддат мобайнида туриши мумкин.

Шу билан бирга, эркин иқтисодий зоналар ҳудуди эркин божхона зоналари сифатида эътироф этилиши мумкин. Эркин божхона зоналарида чет эл товарлари муайян ҳудудлар ва жойларда бож, солиқлар ва иқтисодий сиёсат чоралари қўлланилмасдан жойлаштирилади ва ишлатилади, эркин иқтисодий зона жойлашган давлат товарлари эса экспорт режимига мувофиқ олиб чиқишда қўлланиладиган шартларга кўра жойлаштирилади ва ишлатилади. Мазкур божхона зонаси имтиёзларидан фақатгина эркин иқтисодий зона резидентлари фойдаланишлари мумкин.

Эркин иқтисодий зоналар қатнашчиларига шунингдек божхона юк декларациясини тўлдиришда ҳам соддалаштирилган тартиб тақдим қилиниши мумкин. Аксарият тадқиқотчиларнинг фикрига кўра божхона юк декларациясини тўлдириш жараёнининг мураккаблаштирилиши, ушбу жараёнда узоқ муддат талаб қилинадиган тартибларнинг қўлланилиши иқтисодий зонанинг инвестициявий имиджига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасида фаолият кўрсатаётган эркин иқтисодий зоналар қатнашчиларига тақдим этиладиган божхона имтиёзлари

Ўзбекистон Республикасида фаолият кўрсатаётган эркин иқтисодий зоналарда божхона муносабатларини тартибга солиш Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, зоналар фаолиятини тартибга солишга қаратилган низомлар, божхона муносабатларини тартибга солишга қаратилган махсус низомлар билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикасининг эркин иқтисодий зоналарида рўйхатга олинган хўжалик юритувчи субъектлар эркин иқтисодий зона фаолият кўрсатадиган бутун муддатга экспортга йўналтирилган маҳсулот ишлаб чиқариш мақсадида мамлакатга олиб келинаётган асбоб-ускуналар, шунингдек хом ашё, материаллар ва бутловчи қисмлар божхона тўловларидан (божхона расмийлаштируви учун йиғимлардан ташқари) озод қилинади.

Бундан ташқари Ўзбекистоннинг ички бозорларида сотиш учун мўлжалланган маҳсулотни ишлаб чиқариш мақсадида мамлакатга олиб кириладиган хом ашё, материаллар ва бутловчи қисмлар учун божхона тўловлари, агар қонун ҳужжатларида бошқа имтиёзли тартиб кўзда тутилмаган бўлса, белгиланган ставкаларнинг 50 фоизи миқдорида (божхона расмийлаштируви учун йиғимлардан ташқари) ундирилади, бунда уларни тўлаш муддати 180 кунгача кечиктирилиши мумкин.

Шунингдек биз юқориди таъкидлаган имтиёзлардан фойдаланган ҳолда эркин иқтисодий зоналар ҳудудига олиб кирилган асбоб-ускуналар, хом ашё, материаллар ва бутловчи қисмлар сотилган ёки бепул берилган тақдирда, божхона тўловлари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда бюджетга тўлиқ ҳажмда ундирилади.

Масалан "Навоий" эркин индустриал-иқтисодий зонаси ҳудудидаги алоҳида божхона режими тўғрисида Низомга асосан

хорижий товарлар ҳисобланадиган ишлаб чиқариш учун товарларга нисбатан божхона тўловлари (божхонада расмийлаштириш учун йиғимдан ташқари) ва иқтисодий сиёсат чоралари қўлланмасдан Ўзбекистон Республикаси ташқарисига олиб чиқиб кетиладиган тақдирда – қайта экспорт қилиш божхона режимида амалга оширилади.

Шунингдек Ўзбекистон Республикаси Божхона кодексига асосан республикамиз ҳудудида эркин божхона зоналари ва эркин омборхоналар ташкил этилиши мумкин. Эркин божхона зонаси ва эркин омбор шундай режимларки, бунда чет эл товарлари муайян ҳудудлар ва жойларда бож, солиқлар ва иқтисодий сиёсат чоралари қўлланилмасдан жойлаштирилади ва ишлатилади, Ўзбекистон товарлари эса экспорт режимида мувофиқ олиб чиқишда қўлланиладиган шартларга кўра жойлаштирилади ва ишлатилади.

3. Эркин иқтисодий зоналар ҳудудида алоҳида валюта режими

Эркин иқтисодий зоналарда тижорат субъектларига бериладиган алоҳида валюта имтиёзлари ўз ичига хизмат кўрсатиш учун ваколатли банкларни мустақил танлаш, хорижий валюталарда ҳисоб рақами очиш, эркин иқтисодий зона ҳудудидан ташқаридаги хорижий банкларда ҳисоб рақамларига эга бўлиш, тижорат субъектларининг эркин иқтисодий зона ҳудудидаги фаолиятдан, шунингдек экспорт натижасида олинадиган хорижий валюталар эркин тарзда ўз ҳисобрақамларига ўтказиш ҳуқуқи кабилардир.

Валюта имтиёзлари шу билан бирга эркин иқтисодий зонада рўйхатдан ўтган хўжалик юритувчи субъектларулар ўртасида тузилган шартномалар ва контрактлар бўйича ҳисоб-китоб ва тўловларни эркин иқтисодий зона ҳудудида хорижий валютада амалга ошириш;

эркин иқтисодий зона резидентлари бўлган бошқа хўжалик юритувчи субъектлар томонидан етказиб берилган товарлар, бажарилган иш ва хизматларнинг ҳақини эркин алмаштириладиган валютада тўлаш;

экспорт ва импорт қилинадиган товарлар учун ҳақ тўлаш ва ҳисоб-китоб қилишнинг уларга қулай шартлари ва шаклларида фойдаланиш кабилардан иборат бўлади.

Эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш ва улар фаолиятини таъминлаш концепцияси одатда эркин иқтисодий зоналар ҳамда улар ҳудудида фаолият кўрсатадиган тадбиркорлик субъектлари фаолиятининг экстерриториаллиги механизмига таянади.

1. Товарларни божхона қийматини ҳисоблаб чиқариш бўйича келишув.

2. Демпингга карши бож масалалари бўйича келишув.

3. Юкларнинг олди назорати бўйича келишув.

4. Товар ишлаб чиқарилган мамлакатни аниқлаш бўйича келишув.

5. Импортни товарларини лицензиялаш коидалари бўйича келишув.

6. Субсидиялар ва компенсацион чоралар бўйича келишув.

7. Ҳимоя чоралари тўғрисидаги келишув.

Бутунжаҳон савдо ташкилотини ташкил этиш тўғрисидаги Келишувнинг 12 моддасига асосан “ихтиёрий давлат ёки ташқи савдо фаолиятини амалга оширишда мустақил бўлган алоҳида божхона ҳудуди ташкилот билан ўзаро шартлашувга мувофиқ унга аъзо бўлиши мумкин”.¹

Ёдда сақланг!

Ўзбекистон Республикаси Бутунжаҳон савдо ташкилотига қўшилиши ҳолатида мустақил тарзда божхона тўлови ставкаларини ошириш, маҳаллий саноат ишлаб чиқарувчиларини қўллаб-қувватлаш мақсадида тўғридан-тўғри субсидиялар ажрата олмайди (кредитлаш, имтиёзли солиқ сиёсатини тақдим этиш асосида ва ҳокз.). Бу эса Ўзбекистон Республикасида фаолият кўрсатадиган эркин иқтисодий зоналар фаолиятига ҳам таалукли бўлиши мумкин.

Яъни эркин иқтисодий зоналар ҳудудида фаолият кўрсатадиган тижорат субъектлари ва маъмурият томонидан тузиладиган инвестициялаш тўғрисидаги битимларда ички бозордан тегишли миқдорда товарлар харид қилиш мажбуриятини қўйиш мумкин бўлмайди.

¹ Турбан Г.В. Всемирная торговая организация: основы деятельности, процедуры, опыт вступления. Пособие. – Минск: Райплац, 2007.

V БОБ. МУСТАҚИЛ ДАВЛАТЛАР ҲАМДЎСТЛИГИГА АЪЗО ДАВЛАТЛАР ҲУДУДИДА ЭРКИН ИҚТИСОДИЙ ЗОНАЛАРНИ ТАШКИЛ ЭТИШ АМАЛИЁТИ

1. МДХ давлатлари ҳудудида эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш

Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги (МДХ) собиқ совет республикалари ўртасида турли соҳаларда ҳамкорлик муносабатларини тартибга солиш мақсадида ташкил этилган ҳудудий халқаро ташкилот ҳисобланади. Ташкилотга Озарбайжон, Арманистон, Беларусь, Қозоғистон, Қирғизистон, Молдова, Ўзбекистон, Тожикистон, Украина республикалари ва Россия Федерацияси аъзо.

Ушбу давлатларда эркин иқтисодий зоналар – янги иқтисодий тизимга ўтиш ҳамда жаҳон иқтисодиёти билан интеграциялашув муносабатларига киришиш жараёнларини жадалаштириш, мутаносиб иқтисодий ўсиш, ишлаб чиқариш секторларида чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, иқтисодиётни диверсификация қилишда аниқ йўналтирилган инвестиция сиёсатини амалга ошириш, ривожланган хорижий давлатнинг бизнесни бошқарув соҳасидаги тажрибаларини ўзлаштириш ҳамда миллий иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб қилишни рағбатлантириш мақсадида ташкил этилган.

МДХга аъзо давлатларнинг аксарияти ишлаб чиқариш хомашё ресурсларига бой ҳудудлар ҳисобланиб, уларда 1990 – 2000 йиллар оралиғида ушбу хомашё ресурсларини қайта ишлашни таъминлайдиган юқори технологиялар етарли даражада бўлмаган. Режали иқтисодий тизим шароитида собиқ совет республикалари саноати айна бир турдаги маҳсулотларни қайта ишлаш ёки хомашё етиштиришга ихтисослашган эди. Ушбу давлатларда эркин иқтисодий зоналарни ташкил этишнинг ўзига хос хусусияти маҳаллий хомашё ресурсларини чуқур қайта ишлашни таъминлайдиган, юқори технологияларга асосланган янги ишлаб чиқариш соҳаларини ташкил этиш, ишлаб чиқаришни диверсификация қилишдан иборат бўлган.

Собиқ Совет республикаларида бозор иқтисодий тизими муносабатларига ўтиш жараёнида маҳсулотларни экспорт қилиш ҳажми, валюта даромадлари тушуми паст кўрсаткичларда бўлган.

Ишсизлик миқдори эса кескин ошган. Шу билан бирга, ички истеъмол бозорида ҳам ушбу даврда сифатли маҳсулотлар танқислиги кузатилган. Саноатда импорт ўрнини босадиган маҳсулотлар ишлаб чиқаришга талаб кучли бўлган. Маҳаллий ишлаб чиқарувчилар ишлаб чиқаришни янги технологик воситалар билан таъминлаш имкониятига молиявий жиҳатдан эга бўлмаганлар. Бу ўз навбатида хорижий инвестицияларни жалб этиш асосида ишлаб чиқаришни ташкил қилиш заруриятини вужудга келтирган.

МДХга аъзо давлатларнинг ўтиш иқтисодиёти жараёнларини бошдан кечираётганлиги уларнинг инвестициявий имиджига салбий кўрсатиши табиий ҳолдир. Бу жараёнда валюта курсларининг тез-тез ўзгариши ва иқтисодий ликвидлик даражаси пастлиги – миллий иқтисодий тизимларда инвестициялар киришини секинлаштирган. Натижада давлатлар хорижий инвестицияларни жалб қилишнинг бошқа воситаларини излаб топишга интилганлар. Бу улар ҳудудида эркин иқтисодий зоналарни ташкил қилишга ундаган омиллардан биридир.

Эркин иқтисодий зоналарни ташкил қилиш асосида суверен республикалар шунингдек ишлаб чиқариш тажрибасига, халқаро бозорда ўзига хос ўринга эга бўлган трансмиллий корпорацияларни жалб қилишни ҳам мақсад қилишган. Чунки мазкур иқтисодий тузилмалар республикалар учун хорижий инвестициялар манбасидир.

Шу билан бирга, МДХга аъзо давлатлар ҳудудида эркин иқтисодий зоналарни ташкил этишга таъсир кўрсатган бошқа омиллар ҳам мавжуд бўлиб, улар:

- тижорат субъектларининг ташқи савдо фаолиятини рағбатлантириш;
- тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш;
- иқтисодиётнинг алоҳида секторлари ва айрим ҳудудлар ижтимоий-иқтисодий ривожланиш муаммоларини ҳал қилиш;
- ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқаришнинг замонавий усуллари ўзлаштириш, кадрлар малакасини ошириш;
- ички бозорни юқори сифатли импорт ўрнини босувчи маҳсулотлар билан тўлдириш;
- миллий иқтисодиётга хорижий инвестициялар кириб келишини рағбатлантириш;
- ишлаб чиқариш бирлашмаларида корпоратив бошқарувни шакллантириш ва ривожлантириш кабилардир.

Аксарият МДХ республикалари эркин иқтисодий зоналар ҳудудида хорижий инвестициялар иштирокидаги қўшма корхоналар ташкил этишга интилишларини кузатиш мумкин. Жумладан, Белоруссия, Қозоқистон, Қирғизистон, Ўзбекистон Республикаларининг эркин иқтисодий зоналар фаолиятини тартибга солишга қаратилган қонунчилиги айнан хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар фаолиятини рағбатлантириш ва уларга турли кўринишдаги имтиёзлар тақдим этишга йўналтирилган.

Ушбу республикалар учун хорижий инвестициялар иштирокидаги қўшма корхоналар ишлаб чиқаришни технологик янгилаш, кадрлар малакасини ошириш, корпоратив бошқарувнинг хорижий усуллариини ўзлаштириш воситасидир.

Ушбу омилларнинг барчаси суверен республикаларни ўз ҳудудида эркин иқтисодий зоналар ташкил этишга ундаган.

2. МДХга аъзо давлатлар ҳудудида эркин иқтисодий фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари

Эркин иқтисодий зоналарни ташкил этишнинг мақсад ва сабаблари ҳар бир ҳудуд, шунингдек давлатларнинг ривожланиш даражасидан келиб чиқиб турлича бўлгани сингари, МДХга аъзо давлатлар ҳудудида ҳам ушбу иқтисодий ҳудудларни ташкил қилиш жараёни ва тартиби ўзига хос хусусиятларга эга.

Бу мазкур зоналарни ташкил этиш ташаббускори – давлат бўлгани билан изоҳланади. Бундан ташқари, эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш Республикалар иқтисодий фаолиятида концессиялар, давлат-хусусий сектор ҳамкорлиги, замонавий шаклдаги бизнес-бошқарув ва корпоратив бошқарув муносабатларини ривожлантириш, ишлаб чиқариш жараёнларини молиялаштириш ташқи савдони жадаллаштиришга қаратилган.

МДХга аъзо давлатлар ҳудудида эркин иқтисодий зоналар импорт ўрнини босадиган ва экспортга мўлжалланган маҳсулот ишлаб чиқаради. Беларусь, Украина республикалари ҳудудида фаолият кўрсатувчи эркин иқтисодий зоналар маҳсулотлари асосан Россия Федерацияси ва қисман Болтиқбўйи республикалари истеъмол бозорларига экспорт қилишга мўлжалланган. Россия Федерацияси ҳудудида фаолият кўрсатувчи эркин иқтисодий зоналар маҳсулотлари эса асосан импорт ўрнини босишга қаратилган маҳсулотлар ишлаб чиқаришга йўналтирилган.

Республикалар ҳудудида фаолият кўрсатувчи аксарият эркин иқтисодий зоналар фаолияти хорижий давлатлардан олиб келинадиган ишлаб чиқариш компонентлари ва тайёр хомашёни бутлаш асосида маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Хорижий тадбиркорлик субъектлари солиқ ва бож имтиёзларидан фойдаланиш мақсадида, эркин иқтисодий зоналардаги корхоналари фаолиятини маҳсулотларни йиғиш ёки қадоклашга йўналтиришган.

Экспортга мўлжалланган маҳсулотлар учун импорт ва экспорт божларининг бекор қилинишидан иборат имтиёз берилиши сабабли, эркин иқтисодий зоналарда ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар тайёр хомашё сифатида хорижий давлатлардан олиб келинади ва ушбу зоналар ҳудудида йиғилади. Бу ўз навбатида МДХга аъзо давлатлар ҳудудида фаолият кўрсатувчи эркин иқтисодий зоналар даромадларининг пасайиши ва иш ўринлари сони камайишига сабаб бўлмоқда.

МДХга аъзо давлатлар жаҳон иқтисодиёти билан иқтисодий интеграцияга киришиш жараёнларини бошдан кечирмоқдалар. Бу жараёнда мазкур давлатларнинг асосий позицияси жаҳон бозорида рақобатлаша оладиган товарлар ишлаб чиқариш асосида иқтисодий интеграция жараёнларини кучайтиришдан иборатдир. Мазкур механизм шунингдек қўшимча истеъмол бозорларини эгаллашда муҳим восита ҳисобланади. Айнан жаҳон бозори талабларига жавоб берадиган сифатли товарлар ишлаб чиқариш ҳамда ички бозорни сифатли маҳсулотлар билан таъминлаш, иқтисодиётга хорижий валюта кириб келиш ҳажмини ошириш, хорижий давлатларнинг замонавий ишлаб чиқариш технологиялари ва ишлаб чиқариш тажрибаларини ўзлаштириш, малакали хорижий кадрларни жалб қилиш, корпоратив бошқарувнинг ривожланган моделларини ўзлаштириш МДХга аъзо давлатлар ҳудудида эркин иқтисодий зоналарни ташкил этишнинг асосий сабабларидир.

Жаҳон хўжалик алоқалари учун эркин иқтисодий зоналар халқаро товар айирбошлашни фаоллаштири, иқтисодий ўсишни жадаллаштириш, ишлаб чиқаришнинг турли соҳаларига хорижий сармояларни жалб қилиш, жаҳон иқтисодиёти билан иқтисодий интеграция жараёнларини кучайтириш омили сифатида муҳим рол ўйнаб келмоқда. Аксарият МДХ республикалари эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш асосида иқтисодиёт ва ишлаб чиқаришнинг турли соҳаларида чуқур таркибий ўзгартиришларни амалга оширишни мақсад қилган.

Шунингдек, хорижий инвестицияларни жалб қилиш, миллий ва хорижий инвестицияларнинг бирлаштириш асосида ишлаб чиқаришни қайта ташкил этиш ҳам – МДХ давлатлари эркин иқтисодий зоналарни ташкил этишнинг мақсадларидир.

Ушбу даврда аксарият собиқ Совет республикаларида саноатнинг турли соҳалари капитал етишмовчилиги билан боғлиқ муаммога дуч келган. Хорижий инвестицияларни жалб қилиш эса суверен республикалар миллий иқтисодиётини ишлаб чиқариш ва экспорт ҳажмини ошириш, давлат бюджетини доимий даромад манбалари билан таъминлаш имконини беради.

Таъкидлайдиган бўлсак МДХга аъзо давлатлар (Россия Федерацияси, Украина, Беларусь республикалари) ҳудудида эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш амалиёти ривожланмаган. Ушбу давлатларда эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш ўзининг иқтисодий ва ижтимоий самарасини бермаяпти. Гарчи дастлабки эркин иқтисодий зоналар ташкил этилганлигига йигирма йилдан ортиқ вақт бўлган бўлсада, ушбу зоналарнинг ривожланиш даражаси ва уларнинг давлатлар иқтисодиёти ривожланишидаги ҳиссаси паст кўрсаткичларда. Хорижий ва миллий инвесторлар томонидан улар ҳудудига инвестициялар киритиш ҳажми ҳам озчиликни ташкил этади.

Ушбу давлатларда эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш сиёсатининг муваффақиятсизликка учрашининг турли сабаблари мавжуд. Биринчидан, **мазкур давлатларда иқтисодий муносабатларни амалга ошириш ва тадбиркорлик (бизнес) фаолиятини юритишда ҳали ҳам маъмурий (бюрократик) тўсиқлар** мавжуд. Бу эркин иқтисодий зоналар фаолиятини тартибга солиш муносабатларида ҳам салбий таъсир кўрсатмоқда. Эркин иқтисодий зоналар фаолиятига марказий ва маҳаллий ҳукумат органларининг аралашуви, эркин иқтисодий зоналар бошқарув органлари мустақиллиги чекланиши, махсус бошқарув органларининг зона фаолиятини ривожлантиришга қаратилган шахсий ташаббус кўрсатмаслиги, хусусий бошқарувдаги эркин иқтисодий зоналар ташкил этишга йўл қўйилмаслиги кабилар зоналар фаолияти ривожланишига маъмурий тўсиқ бўлмоқда.

Иккинчидан ушбу давлатларда **хорижий инвестицияларни ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий механизми ва кафолатлар тизими шакллантирилмаган**. Аксарият хорижий инвесторлар ушбу давлатлар ҳудудига ҳукумат кафолати остида инвестиция кирита

олмайдилар. Ушбу давлатларда коррупция даражасининг юқорилиги, инвестор мол-мулкани экспроприация, национализациядан ҳимоя қилишга доир қафолатларнинг етарли эмаслиги сабабли зоналар ҳудудига инвестициялар кам миқдорда киритилади.

Учинчидан **эркин иқтисодий зоналар фаолиятини ташкил этишда бир қатор хатолик ва камчиликларга йўл қўйилганлиги.** МДХга аъзо давлатларнинг аксариятида эркин иқтисодий зоналар ижтимоий инфраструктура ривожланмаган ва хомашё манбалари кўп бўлган ҳудудларда ташкил этилган. Ушбу ҳолатда уларнинг географик қулай жойда жойлашганлигига эътибор берилмаган. Яъни аксарият эркин иқтисодий зоналар давлатнинг ички ҳудудларида бунёд этилган.

Мазкур республикаларда аксарият эркин иқтисодий зоналар катта майдонларда ташкил этилган. Бў ўз навбатида улар фаолиятини функциялаштиришда ноқулайликлар келтириб чиқаради. Хорижий давлатлар тажрибасидан келиб чиқиб таъкидлайдиган бўлсак эркин экспорт зона фаолиятини йўлга қўйиш учун 1 км² ҳудудга 40-45 млн. АҚШ доллари, эркин божхона савдо зонаси фаолиятини йўлга қўйиш учун 1 км² ҳудудга 10-15 млн. АҚШ доллари сарфлаш талаб этилади. Ўз навбатида мазкур республикалар эркин иқтисодий зоналарга мазкур миқдорда молиявий харажатларни амалга оширмаган.

Бундан ташқари эркин иқтисодий зоналарни ташкил этишда ҳудудларда фаолият кўрсатадиган миллий ишлаб чиқарувчилар манфаати эътибордан четда қолдирилганлигини кўришимиз мумкин. Масалан Россиянинг Калининград вилоятида эркин иқтисодий зоналарга берилган имтиёзлар натижасида, эркин иқтисодий зона ҳисобланмаган ҳудудда жойлашган маҳаллий ишлаб чиқариш бирлашмалари иқтисодий ночор (банкротлик) ҳолатга келиб қолган.

Шунингдек эркин иқтисодий зоналарнинг давлат органлари томонидан назорат қилиш механизми ҳам етарли даражада шакллантирилмаган. Бу, ўз навбатида, турли молиявий ресурсларнинг ўзлаштирилиши, хорижий валюталарни чет эл банкларига ноқонуний ўтказиш, имтиёзли давлат кредитларини мақсадли сарфламаслик ва уларни ўз вақтида қайтармаслик, молиявий ҳужжатларни сохталаштиришга сабаб бўлган. Ушбу ҳаракатлар натижасида Россия Федерациясининг “Находка” махсус иқтисодий зонасида биргина 1999 йилнинг ўзида давлат бюджетига 240 млн. рубль миқдорида зарар етказилган.

Шу билан бирга, ушбу ҳудудларда кўпчилик эркин иқтисодий зоналар томонидан тақдим этиладиган қулай иқтисодий муҳит яратишга қаратилган имтиёзлардан оқилона фойдаланиш ҳолатлари мавжуд эмас. Ушбу зоналарда асосан хориждан импорт қилинадиган ишлаб чиқариш компонентлари ва хомашёсини йиғиш асосида маҳсулот ишлаб чиқариш фаолияти амалга оширилади. Бу эса эркин иқтисодий зоналар даромади ва ишлаб чиқариш ўринларини пасайтиради

Тўртинчидан, МДХга аъзо республикалар ҳудудида **корпоратив бошқарув** тизими ривожланмаган. Бу, ўз навбатида, эркин иқтисодий зоналар ҳудудига инвестициялар, хусусан институционал (портфель инвестициялар) кириб келишига тўсқинлик қиляпти. Аксарият МДХ республикалари, хусусан, Ўзбекистон Республикаси ҳам эркин иқтисодий зоналар ҳудудига трансмиллий корпорацияларни жалб этиш асосида, корпоратив бошқарувнинг хорижий моделларини ўзлаштиришни мақсад қилишаётган бўлсада, ушбу ҳаракатлар ўзининг етарли самарасини бермаётганлигини кўришимиз мумкин.

Макроиқтисодий сабаблар. Шунингдек, “иқтисодий ўтиш даври” билан боғлиқ жараёнларни амалга ошираётган давлатларга инвестиция киритишда инвесторлар эҳтиёткор муносабатда бўладилар. Бундан ташқари, инвестицияларни жалб қилишда давлатнинг иқтисодий ва сиёсий имиджи масаласи ҳам муҳим аҳмиятга эга.

Корхоналарни национализация қилиш таваккалчилиги ҳам юқори. шунингдек судсиз тартибда компенсация тўловлари тўлаш билан боғлиқ кафолатлар ҳам етарли даражада эмас.

Инвесторларни ҳимоя қилиш даражаси етарли эмас (масалан, ҳукумат ёки Президент кафолати).

Корхоналарни регистрация қилиш жараёнларининг мураккаблиги ёки ушбу жараённинг узок муддат давом этиши.

Мулкчиликнинг турли шаклларида давлатнинг муносабати бир хил эмаслиги ҳамда хўжалик юритувчи субъектлар ҳуқуқларини камситиш.

Инфляция даражасининг юқорилашига олиб келадиган пул-кредит сиёсати. Бу, ўз навбатида, инвестициялар қадрсизланишига олиб келади.

Миллий банк тизимларининг етарли даражада ривожланмаганлиги. Ресурслар етарли бўлмаганлиги сабабли

инвесторнинг керакли миқдорда кредит олиш имкониятига эга эмаслиги.

Молиявий бозорлар, хусусан қимматли қоғозлар бозорининг такомиллашмаганлиги. Натижада инвестор мавжуд ишлаб чиқариш соҳасини ривожлантириш имкониятига эга бўлмайди.

Нархларни шакллантиришда давлатнинг аралашуви. Натижида инвестор корхоналарнинг бозор қийматини аниқлашда мураккабликлар туғилади.

3. МДХга аъзо давлатлар эркин иқтисодий зоналари резидентларига тақдим этиладиган имтиёзлар

МДХга аъзо давлатлар эркин иқтисодий зоналарида имтиёз ва преференциялар маъмурий, ташкилий, молиявий, техник соҳаларда тақдим этилади.

Маъмурий соҳадаги имтиёзлар эркин иқтисодий зона резидентларини рўйхатдан ўтказишни соддалаштирилган тартибда амалга ошириш, уларга қулай режим тақдим этиш, рўйхатдан ўтказиш процедураларини соддалаштиришда намоён бўлади. Аксарият МДХ давлатлари эркин иқтисодий зоналарида тижорат ташкилотларини рўйхатдан ўтказиш “бир дарча” принципи асосида амалга оширилади.

Ташкилий имтиёзлар эркин иқтисодий зоналар тижорат ташкилотларининг ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил қилишда турли имтиёзлар тақдим этишда кўринади. Масалан, резидентлар ишлаб чиқариш фаолиятини амалга оширишда уларга ер участкалари ажратиш ва ҳокз.

Молиявий имтиёзлар ўз ичига эркин иқтисодий зона резидентларига солиқ имтиёзлари бериш, улар фаолиятини давлат томонидан қўллаб қувватлаш (масалан, кредитлар, субсидиялар ажратиш, дотациялар тақдим этиш ва ҳокз) тадбирларида ўз аксини топади.

Резидентларга ушбу имтиёзларни тақдим этишнинг бир қатор шартлари мавжуд. МДХга аъзо давлатлар эркин иқтисодий зоналари резидентларига имтиёз ва преференциялар тақдим этиш шартлари ва асослари қуйидагилардан иборат:

эркин иқтисодий зонада резидент сифатида рўйхатдан ўтаётган тижорат ташкилоти муайян ташкилий бирликка эга бўлиши керак (юридик шахс, якка тартибдаги тадбиркор ва ҳ.к.);

хўжалик юритувчи субъект эркин иқтисодий зона ҳудудида тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириши шарт;

резидент сифатида рўйхатдан ўтаётган субъект тегишли инвестиция лойиҳасига эга бўлиши шарт;

инвестиция лойиҳаси қонунчилик томонидан белгиланган муайян қийматда бўлиши керак (масалан, Белоруссия Республикаси қонунчилигига асосан инвестиция лойиҳаси қиймати 1 миллион евро эквивалентда бўлиши керак);

инвестиция лойиҳаси ишлаб чиқаришни ташкил этиш, уни ривожлантириш, экспортга мўлжалланган ёки импорт ўрнини босадиган товарлар ишлаб чиқаришга йўналтирилган бўлиши шарт.

Солиқ имтиёзлари. Эркин иқтисодий зоналар резидентларига тақдим этиладиган имтиёзларнинг асосийси солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўлаш билан боғлиқ имтиёзлардир. Одатда МДХ давлатларида ушбу имтиёзлар резидентлар эркин иқтисодий зоналар ҳудудида рўйхатдан ўтган ёки дастлабки даромадга эришган даврдан бошлаб муайян муддат ичида улар фаолиятини солиқлардан озод қилиш ёки пасайтирилган тарифдаги солиқ ставкалари асосида солиққа тортиш механизмларини қўллашдан иборат.

МДХга аъзо республикаларда эркин иқтисодий зоналар резидентларига тақдим этиладиган солиқ имтиёзлари бир қатор ўзига хосликка эга. Бунга асосий сабаб ушбу давлатлар ҳуқуқий тизимларидаги ўзаро ўхшашликнинг мавжудлигидир.

Эркин иқтисодий зоналар резидентлари одатда муайян муддатга ер солиғи, мол-мулк солиғи, юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи, ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи, микрофирмалар ва кичик корхоналар учун солиқлар, турли ижтимоий жамғармаларга мажбурий ажратмалар тўлашдан озод қилинади ёки уларни пасайтирилган солиқ ставкаларида тўлайди.

Шунингдек МДХга аъзо республикалар ҳудудида ташкил этилган эркин иқтисодий зоналарда экспорт қилишга мўлжалланган товарларни ишлаб чиқишда қўлланиладиган ишлаб чиқариш мосламалари, хом ашёлар экспорти божларидан озод қилинган.

Россия Федерациясида фаолият кўрсатадиган махсус иқтисодий зоналар резидентларига тақдим этиладиган солиқ имтиёзлари. Россия Федерациясида фаолият кўрсатадиган махсус иқтисодий зоналар резидентларига тақдим этиладиган солиқ имтиёзлари қуйидагилардан иборат:

1. Эркин иқтисодий зоналар резидентлари томонидан Федерация субъектлари бюджетига тўланадиган даромад солиғи пасайтирилган солиқ ставкасида тўланади.

2. Резидентлар мол-мулк солиғидан 5-10 йил муддатга озод қилинади, агар:

- мол-мулк эркин иқтисодий зона ҳудудида фаолият кўрсатиш учун ташкил этилган бўлса;

- кўрсатилган мол-мулк эркин иқтисодий зона ҳудудида жойлашган бўлса;

- мол-мулкдан эркин иқтисодий зона ҳудудида фойдаланилаётган бўлса.

3. Транспорт солиғи бўйича имтиёзлар Федерация субъектлари томонидан белгиланади. Инвесторлар учун ушбу имтиёз уларнинг транспорт воситаси рўйхатдан ўтган вақтдан бошлаб қўлланилади.

4. Федерация миқёсида инвесторлар 5-10 йил муддатга ер солиғи тўлашдан озод этилади.

Солиқ имтиёзлари эркин иқтисодий зонанинг шаклидан келиб чиқиб ҳам ўзига хосликларга эга бўлиши мумкин.

Белоруссия Республикасида фаолият кўрсатадиган махсус иқтисодий зоналар резидентларига тақдим этиладиган солиқ имтиёзлари. Беларуссия Республикаси эркин иқтисодий зоналари резидентларига қуйидаги солиқларни тўлайди:

резидентлар фаолият хусусиятидан келиб чиқиб даромад солиғи пасайтирилган ставкада (12% дан 50% миқдоргача) белгиланади;

қўшимча қиймат солиғи ставкаси қонунда белгиланган тартибда тўланади;

- импорт ўрнини босувчи товарларга нисбатан қўшимча қиймат солиғи 10 % миқдорда белгиланади;

- акциз солиғи;

- экология солиғи;

- кўчмас мулк солиғи;

- ер солиғи;

- табиий ресурслардан фойдаланиш билан боғлиқ солиқлар;

- давлат божи;

- патент тўловлари;

- оффшор тўловлари;

- божхона тўловлари;

- маҳаллий солиқлар ва тўловлар.

Резидентлар қуйидаги солиқларни тўлашдан озод қилинади:

товарлар (ишлар, хизматлар) ни реализация қилиш билан боғлиқ даромад солиғидан – дастлабки даромадни эълон қилган даврдан бошлаб 5 йил давомида;

эркин иқтисодий зона ҳудудида жойлашган кўчмас мулк солиғидан.

4. Айрим МДХга аъзо давлатларда ЭИЗлар фаолиятининг ривожланмаганлиги сабаблари

ЭИЗларда кутилган самарага эришиш учун уларни қачон, қандай йўналишда ва қандай миқдорда қўллашни аниқ билиш керак. Бу борада айнан шу учта асосий қоидага риоя қилмаслик туфайли уларнинг мамлакат иқтисодиётига салбий таъсир кўрсатиш ҳоллари ҳам учрайди. Масалан, республикаларнинг бир нечтаси ўтган асрнинг 90-йилларида шошма-шошарлик билан қатор эркин иқтисодий зоналарни ташкил этганларини бир эсга олайлик. ўша даврда мазкур мамлакатларда бозор инфратузилмаси ва муносабатлари шаклланишнинг бошланғич босқичида бўлгани ҳисобга олинмаганлиги оқибатида уларга сарфланган маблағлар ва моддий ресурслар ҳеч қандай самара бермади. Пировардида ЭИЗларнинг аксарияти ўз фаолиятини тўхтатди. Бундай муваффақиятсиз ташаббусларга Молдова, Беларусь, Украина, Қирғизистон каби давлатлардаги ЭИЗлар мисол бўлиши мумкин. Мамлакатимизда эса аввало, мақбул иқтисодий муҳитни яратиш, бозор иқтисодиёти институтлари ва хусусий тадбиркорлар синфини шакллантиришга алоҳида эътибор берилди. Шу тариқа иқтисодий тизим ва ундаги хусусий сектор дунёдаги йирик инвесторлар билан айнан мамлакат иқтисодиёти учун самарали йўсинда, яъни юқори қўшимча қиймат яратувчи ишлаб чиқариш соҳаларида тўлақонли ҳамкорлик қила оладиган ҳолга келтирилди. ўз вақтида эркин иқтисодий зоналарнинг мамлакат иқтисодий ривожланишига ижобий таъсир этиши ҳисобга олинган ҳолда, “Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида”ги Қонун қабул қилинди.

МДХга аъзо давлатларда биринчи бўлиб Россия Федерацияси ҳудудида дастлабки эркин иқтисодий зона 1990 йилларда ташкил этилган. Эркин иқтисодий зоналар фаолиятини тартибга солишга қаратилган ягона қонунчилик базасининг мавжуд эмаслиги сабабли, 2005 йилга қадар ушбу давлат ҳудудида эркин иқтисодий зоналарни

ташкил қилиш ва уларнинг фаолият кўрсатишини таъминлаш тизимсиз тарзда амалга оширилган.

Белоруссия Республикаси. 2015 йил 1 март ҳолатига кўра Беларуссия Республикаси ҳудудида қуйидаги эркин иқтисодий зоналар фаолият кўрсатади:

1. “**Брест**” (1996 йилда ташкил этилган)¹;
2. “**Гомель-Ратон**” (1998 йилда ташкил этилган)²;
3. “**Минск**” (1998 йилда ташкил этилган)³;
4. “**Витебск**” (1999 йилда ташкил этилган)⁴;
5. “**Могилев**” (2002 йилда ташкил этилган)⁵;
6. “**Гродноинвест**” (2002 йилда ташкил этилган)⁶.

Россия Федерацияси. 2005 йилда махсус иқтисодий зоналар тўғрисидаги қонуннинг қабул қилиниши билан, Россия Федерацияси ҳудудида эркин иқтисодий зоналар ташкил этилишининг янги даври бошланди. Ушбу Қонунга асосан РФ ҳудудида саноат-ишлаб чиқариш ва технологик такомиллаштириш зоналари ташкил этилиши мумкин. Эркин иқтисодий зоналарни ташкил этишнинг асосий сабаблари сифатида:

- хорижий ва миллий инвестицияларни жалб қилиш;
- ҳудудларнинг ривожланишини рағбатлантириш;
- саноат ва хизмат кўрсатиш соҳалари ривожланишини рағбатлантириш;
- малакали иш ўринларини яратиш.

Қонунга асосан махсус иқтисодий зона ҳудудида фаолият кўрсатадиган субъектлар учун солиқ имтиёзлари берилиши кўрсатилган. Жумладан экспорт учун товарлар ишлаб чиқариш фаолиятини амалга оширадиган тижорат субъектларига солиқ имтиёзлари маҳаллий бюджетлар ҳисобидан қопланиши таъкидланган.

Шу билан бирга махсус иқтисодий зона ҳудудида фаолият кўрсатадиган тижорат субъектлари учун яна қуйидаги имтиёзлар берилган:

- махсус иқтисодий зона ҳудудида рўйхатдан ўтган кундан бошлаб 5 йил давомида даромад солиғидан озод қилиш;

¹www.fez.brest.by.

²www.gomelraton.com.

³www.fezminsk.by.

⁴www.fez-vitebsk.com.

⁵www.fezmogilev.by.

⁶www.grodnoinvest.com.

– рўйхатдан ўтказилган вақтдан бошлаб 5 йил давомида солиққа тортиладиган даромадларини қайта инвестицияга йўналтирадиган (реинвестиция) тижорат субъектларининг фаолиятини солиқлардан озод қилиш;

– рўйхатдан ўтказилган вақтдан бошлаб 5 йил давомида махсус иқтисодий зона ҳудудида ишлаб чиқарилган, Россия Федерацияси ҳудудида реализация қилинадиган товарлар учун қўшимча қиймат солиғини 50%га пасайтириш;

– мазкур иқтисодий зона ҳудудидан товарларни ташишда қўшимча қиймат солиғидан озод қилиш.

Таъкидлайдиган бўлсак Россия Федерациясида махсус иқтисодий зоналар молиявий фаолиятининг асосий қисми бюджет маблағлари ҳисобидан таъминланади. Эркин иқтисодий зоналар фаолиятини таъминлашга қаратилган ҳукумат фаолиятининг асосий йўналишлари давлат бюджети жамғармалари ҳисобидан, махсус иқтисодий зоналарга давлат инвестицияларини киритиш асосида

2004 йил 1 январдан бошлаб Россия Федерациясида даромад солиғига нисбатан инвестициявий имтиёзнинг бекор қилиниши натижасида, Федерация ҳудудида ички оффшор зоналар тугатилди. Фақатгина Калининград вилоятида, РФ Солиқ кодексида белгиланганидек, эркин иқтисодий зоналар резидентлари фаолияти учун ушбу имтиёз сақлаб қолинди.

Қозоғистон Республикаси. Қозоғистон Республикасида хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш ва иқтисодиётни диверсификациялаш мақсадида махсус иқтисодий зоналарни ташкил қилган. Қозоғистон Республикасида эркин иқтисодий зоналар ҳукумат тақдимига асосан Президент қарори асосида ташкил қилинади. Улар фаолиятини тартибга солиш 2011 йил 21 июлдаги “Махсус иқтисодий зоналар тўғрисида”ги Қонуни билан тартибга солинади.

Шу билан бирга Божхона иттифоқи доирасида қабул қилинган Божхона иттифоқининг божхона ҳудудида эркин иқтисодий зоналар фаолиятини тартибга солиш тўғрисидаги Келишувга асосан ҳам тартибга солинади.

Қозоғистон Республикасида ҳозирги кунда қуйидаги эркин иқтисодий зоналар фаолият кўрсатади:

1. Остона шаҳрида **“Остона-янги шаҳар”** махсус иқтисодий зонаси (енгил саноат, автомобилсозлик, кимё, авиасаноат соҳалари);

2. Мангистай вилоятида **“Морпорт Актау”** махсус иқтисодий зонаси (енгил саноат, кимё, металлургия саноати соҳалари);

3. Алмата шаҳрида **“Информацион технологиялар парки”** (информацион технологиялар соҳаси);

4. Жанубий Қозоқистон вилоятида **«Онтүстік»** махсус иқтисодий зонаси (енгил саноат ва текстиль саноати соҳаси);

5. Атирау вилоятида **“Миллий саноат нефт-кимё технопарки”** (нефт-кимё саноати)

6. Акмолин вилоятида **“Бурабай”** махсус иқтисодий зонаси (туризм саноати);

7. Павлодар шаҳрида **“Павлодар”** махсус иқтисодий зонаси (кимё ва нефт-кимё саноати);

8. Караганда вилоятида **“Сарыарқа”** махсус иқтисодий зонаси (металлургия ва машинасозлик саноати);

9. Алмата шаҳрида **“Хоргос – шарқий дарвоза”** махсус иқтисодий зонаси (логистика хизмати);

10. Тароз шаҳрида **“Тароз кимё парки”** (кимё саноати).

Қозоғистон Республикаси миллий қонунчилигига асосан эркин иқтисодий зоналар қуйидаги мақсадларда ташкил қилинади:

ҳудудлар ривожланишини тезлаштириш асосида республиканинг жаҳон иқтисодий муносабатларига интеграциясини кучайтириш;

экспортга мўлжалланган маҳсулотлар ишлаб чиқаришни рағбатлантириш;

янги турдаги маҳсулотлар ишлаб чиқаришни рағбатлантириш;

хорижий инвестициялар кириб келишини рағбатлантириш;

хўжалик юритишнинг янги усулларини ўзлаштириш.

Қозоғистон Республикасида эркин иқтисодий зоналар фаолияти 2011 йил 21 июлда янги таҳрирдаги «Махсус иқтисодий зоналар тўғрисида»ги Қонунга асосан тартибга солинади.

Агар эски таҳрирдаги қонунда эркин иқтисодий зоналар ташкил этиш таклифи марказий ва маҳаллий ижро ҳокимияти органлари, тадбиркорлар ассоциацияси томонидан берилиши мумкин бўлган бўлса, янги таҳрирдаги қонунга асосан алоҳида юридик шахслар ҳам ушбу таклиқ билан чиқиши мумкин.

Озарбайжон Республикаси. Озарбайжон Республикасида эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш ва улар фаолиятини тартибга солиш билан боғлиқ муносабатлар 2009 йил 19 апрелда қабул

қилинган “Махсус иқтисодий зоналар тўғрисида”ги Қонуни билан тартибга солинади.

Республикада махсус иқтисодий зоналарни ташкил этишдан мақсад янги рақобатбардош маҳсулот ва хизматлар ишлаб чиқаришни ташкил этиш асосида иқтисодиётни ривожлантириш эканлиги таъкидланган.

Озарбайжон Республикасида “Озарбайжон 2020: келажакка ниггоҳ” концепцияси асосида илмий маҳсулотлар ва технологиялар ишлаб чиқишга ихтисослашган технопарклар ва инновация зоналари ташкил этиш кўзда тутилган.

Махсус иқтисодий зоналарда рўйхатдан ўтган ва махсус иқтисодий зона резиденти ҳисобланадиган тижорат субъектларининг фаолияти (ишлар бажарариш, хизматлар кўрсатиш) имтиёзли солиқ тизими қўлланилади.

5. Евро-Осиё иқтисодий ҳамкорлиги иқтисодий интеграция ташкилотининг эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш амалиёти

Божхона иттифоқи ташкилоти – Белорусь Республикаси, Россия Федерацияси, Қозоғистон Республикаларининг ўзаро иқтисодий интеграциялашув доирасида ягона божхона ҳудудини ташкил этишга доир келишуви асосида вужудга келган. Ушбу иттифоқга аъзо давлатларнинг ўзаро савдо муносабатларида экспорт-импорт божлари ёки иқтисодий характердаги бошқа чекловлар қўлланилмайди. Антидемпинг божлари ва компенсация чоралари бундан мустасно.

Божхона Иттифоқи ҳудудидан экспорт қилинаётган товарларга нисбатан 0 ставкадаги божлар қўлланилади. Бу шунингдек Божхона иттифоқи ҳудудида жойлашган эркин иқтисодий зоналарга ҳам тааллуқлидир. Эркин иқтисодий зона резиденти томонидан экспорт қилинаётган товарларга нисбатан 0 ставкадаги бож сиёсати қўлланилади.

Евро-Осиё иқтисодий ҳамкорлиги Божхона иттифоқи таъсис ҳужжатларига асосан, иттифоқ ҳудудида эркин иқтисодий зоналар божхона иттифоқи аъзоси ҳисобланган давлатларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъминлаш, инвестицияларни жалб қилиш, янги технологиялар асосида ишлаб чиқаришни ташкил этиш

ва ривожлантириш, туризм, транспорт соҳаларини ривожлантириш мақсадида ташкил этилиши белгиланган.

Божхона иттифоқи доирасида эркин иқтисодий зоналарда ишлаб чиқарилган товарларнинг экспорт ва импорти билан боғлиқ муносабатлар 2010 йил 18 июнда қабул қилинган “Божхона иттифоқи божхона ҳудудида эркин (махсус) иқтисодий зоналар ва божхона процедураларига доир Келишув” асосида тартибга солинади.

Божхона иттифоқига аъзо давлатлар эркин иқтисодий зоналари ҳудудида резидентлар томонидан ишлаб чиқарилган ёки қадокланган товарларга нисбатан бож тўловлари, солиқлар жорий қилинмайди.

Эркин иқтисодий зоналар ҳудудида ишлаб чиқарилган хорижий давлат товарларига нисбатан эркин божхона зонаси ҳудудида нотариф тартибга солиш қоидалари қўлланилмайди. Хорижий товар қайта экспорт мақсадида Божхона иттифоқи ҳудудидан олиб чиқиб кетилаётган бўлса, ушбу товар барча бож ва солиқлардан озод қилинади. Агар Божхона иттифоқи ички бозорига сотиш мақсадида ишлаб чиқарилган бўлса, солиқлар ва бож тўловлари белгиланган тартибда тўланади.

Келишувнинг 1-моддасига асосан эркин (махсус) иқтисодий зона – Божхона иттифоқи аъзоси бўлган давлат ҳудудининг бир қисми бўлиб, унинг ҳудудида алоҳида имтиёли тадбиркорлик фаолияти амалга оширилади. Шунингдек унинг ҳудудида эркин божхона процедуралари ҳам қўлланилиши мумкин.

Эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш ва улар фаолиятини тартибга солишда ҳар бир иштирокчи-давлат ўз миллий қонунчилигига асосланади. Ушбу ҳолатда Божхона иттифоқи ҳар бир аъзо давлатга ушбу тартибдаги имкониятлар тақдим этганлигини кўришимиз мумкин.

Эркин иқтисодий зоналарда амалга ошириладиган фаолият турлари эркин иқтисодий зоналарни ташкил этган давлат маъмурияти томонидан белгиланади. Аммо Божхона иттифоқи эркин иқтисодий зоналарда шуғулланиш таъқиқланадиган фаолият турларини белгилаш ҳуқуқига ҳам эга.

Эркин иқтисодий зоналар иштирокчилари томонидан импорт ёки экспорт қилинадиган товарлар ва маҳсулотларга нисбатан божхона процедураларини қўллаш муносабатларида Келишувнинг 9-моддаси муҳим аҳамиятга эга.

Шу билан бирга, 2009 йил 20 ноябрдаги “МДХга аъзо давлатлар доирасида товар келиб чиққан давлат ҳудудини аниқлаш тўғрисидаги келишув” ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Эркин иқтисодий зоналар фаолиятининг ривожланиш истиқболлари унинг ҳудудига хорижий инвестициялар жалб қилиш даражаси билан белгиланади. Хорижий инвестициялар эркин иқтисодий зоналар ҳудудига қўшимча иш ўринлари, замонавий ишлаб чиқариш техника-технологиялари, ривожланган хорижий давлатлар ишлаб чиқариш ва бошқарув соҳасидаги тажрибаларини киритиш воситасидир. Ривожланган Осиё давлатлари эркин иқтисодий зоналари фаолияти муваффақиятининг сабаблари ҳам улар ҳудудига кўп миқдорда хорижий инвестициялар киритилганлигидадир.

Саноати ривожланаётган давлатлар ҳудудида эркин иқтисодий зоналарни ташкил этишнинг сабаби ҳам давлат иқтисодиётига хорижий ва миллий инвестицияларни жалб қилишни рағбатлантиришдан иборат. Чунки ушбу давлатлар иқтисодиётида капитал танқислиги муаммоси мавжуд бўлиши табиийдир.

Эркин иқтисодий зоналарга хорижий ва миллий инвестицияларни жалб қилиш воситалари:

а) эркин иқтисодий зоналар ҳудудига трансмиллий корпорацияларни жалб қилиш:

Эркин иқтисодий зоналар ҳудудига инвестицияларни жалб этишнинг муҳим воситаларидан бири трансмиллий корпорацияларни жалб этишдир. Трансмиллий корпорацияларни жалб қилиш асосида эркин иқтисодий зоналар ҳудудига инвестицияларни жалб қилиш амалиёти халқаро миқёсда ўзини оқлаганлигини таъкидлаш ўринлидир. Аксарият давлатлар эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш асосида трансмиллий корпорацияларни жалб этишни мақсад қиладилар. Яъни эркин иқтисодий зоналар трансмиллий корпорацияларни жалб қилишда ўзига хос “тузоқ” ролини ўйнайди. Трансмиллий корпорациялар эса ўз навбатида хорижий инвестициялар, хусусан тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар манбасидир.

Аксарият хорижий давлатлар эркин иқтисодий зоналарда трансмиллий корпорацияларни жалб қилиш мақсадида солиқ, бож имтиёзлари, ҳукумат кафолатларини тақдим этадилар.

б) эркин иқтисодий зоналар ҳудудида қулай инвестициявий муҳит яратиш:

зона ҳудудига инвестицияларни жалб этиш зона жойлашган давлат ҳудудидаги қулай инвестициявий муҳит билан бевосита боғлиқ. Бу омил ўз навбатида давлатнинг инвестициявий имиджини шакллантиришда ҳам муҳим аҳамиятга эга. Агар эркин иқтисодий зона жойлашган давлат ҳудудида хорижий инвесторлар мулкӣ ҳуқуқларини дахлсизлигини кафолатлайдиган қулай инвестициявий муҳит мавжуд бўлмаса, инвесторнинг инвестициявий фаолиятида зарар кўриш таваккалчилиги ортади. Натижада инвестицияларни қабул қилувчи давлат инвесторларни жалб қилишда янада кўпроқ иқтисодий имтиёзлар тақдим этишига тўғри келади. Бу, ўз навбатида, инвестицияларни жалб қилиш билан боғлиқ харажатларнинг кўпайиши, давлат бюджети даромадларининг камайишига сабаб бўлади.

Саноати ривожланаётган давлатлар иқтисодиётида капитал етишмовчилиги ҳолати мавжуд бўлади. Бу ўз навбатида ушбу давлатлар миллий иқтисодиётига хорижий инвестицияларни жалб қилишни талаб қилади. Эркин иқтисодий зоналарни ташкил қилиш зарурати ҳам айнан резидентларга турли шаклдаги имтиёзлар бериш асосида хорижий инвестицияларни жалб қилиш заруратидан келиб чиқади.

Ушбу ҳудудларда қулай инвестициявий муҳит яратиш масалалари ўз ичига: зона ҳудудидаги тижорат субъектларига божхона, молиявий, солиқ имтиёзларини тақдим этиш, эркин иқтисодий зоналар ҳудудида тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишнинг соддалаштирилган шакллари жорий этиш кабилардир.

с) давлатнинг иқтисодий интеграция ташкилотларига аъзолиги:

Эркин иқтисодий зоналар иқтисодиётига хорижий инвестицияларни жалб қилишни рағбатлантиришнинг омилларидан яна бири уларнинг халқаро ёки ҳудудий иқтисодий интеграция ташкилотларига аъзолигини таъминлашдир. Бутунжаҳон савдо ташкилоти, БРИКС ёки шунга ўхшаш иқтисодий интеграция ташкилотларига аъзолик хорижий инвесторларнинг давлат иқтисодиётига интеграция киритишини тезлаштирувчи муҳим омилдир.

VI БОБ. ЭРКИН ИҚТИСОДИЙ ЗОНАЛАРДА ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИНИГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ ВА УНДА ҚУЛАЙ ИНВЕСТИЦИЯВИЙ МУҲИТ ЯРАТИШ МАСАЛАЛАРИ

1 “Қулай инвестициявий муҳит” тушунчаси

Эркин иқтисодий зоналар иқтисодиётига миллий ва хорижий инвестициялар кириб келишини рағбатлантиришда қулай инвестициявий муҳит яратиш масалалари долзарб аҳамиятга эга.

Инвестиция муносабатларни тартибга солишга қаратилган аксарият хорижий давлатларнинг қонунчилигида, хусусан миллий қонунчилигимизда ҳам “қулай инвестициявий муҳит” тушунчасига расмий таърифлар мавжуд эмас.

Илмий адабиётларда “қулай ишбилармонлик муҳити”, “қулай инвестиция муҳити” тушунчалари ишлатилсада, уларни умумий равишда тавсифлайдиган ягона таъриф ишлаб чиқилмаган.

Ёдда сақланг!

Эркин иқтисодий зоналарда қулай инвестициявий муҳит – бу ҳудудда инвестор ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг кафолатлари яратилганлиги ва инвестицияларни давлат томонидан қўллаб қувватлашнинг хилма-хил шакллари мавжудлигини билдиради.

Эркин иқтисодий зоналар ҳудудида қулай инвестициявий муҳит даражаси қуйидаги омиллар асосида баҳоланади:

- 1) давлат ҳудудидаги сиёсий мўътадиллик;
- 2) иқтисодий ривожланиш ҳолати;
- 3) валюта конвертация даражаси;
- 4) иш ҳақи миқдори;
- 5) хорижий инвестицияларга давлат бошқарув органларининг муносабати;
- 6) мулкни миллийлаштириш эҳтимоллари;
- 7) валюта курси девальвацияси ва унинг иқтисодиётга эҳтимолий таъсир даражаси;
- 8) инвестицияларни давлат томонидан тартибга солиниши даражаси;
- 9) инвестиция киритилаётган ҳудудлар инфраструктураси ҳолати.

10) инвестиция лойиҳасини реализация қилиш билан боғлиқ бошқа ҳолатлар. Шунингдек, инвестицияларни қабул қилувчи давлатнинг халқаро кредит рейтинги ҳам муҳим омил ҳисобланади.

Эркин иқтисодий зоналар ҳудудида қулай инвестициявий муҳит яратишнинг тадбирлари сирасига, ҳудудда коррупцияга қарши курашиш тизиминининг мавжудлиги, самарали корпоратив бошқарув муносабатлари ташкил этилганлиги ва эркин иқтисодий зона жойлашган давлатда инфляция даражасининг пастлиги кабилар ҳам таъкидланади.

Халқаро инвестиция қонунчилиги талабларига жавоб берадиган ҳуқуқий нормалар ҳам қулай инвестиция муҳит яратиш талабларига киради.

Ўзбекистон Республикаси бозор муносабатлари шароитига ўтганидан сўнг чет эл инвестициялари мамлақтимиз иқтисодиётининг ривожланишида ўзига хос ўринга эга бўлиб, йирик лойиҳаларни амалга оширишда катта ёрдам берди. Инвестиция атамаси лотин тилидан олинган бўлиб, капитал қўйилма деган маънони билдиради. Инвестиция асосан икки турга бўлиниб, биринчиси маҳаллий инвестициялар, иккинчиси чет эл инвестицияларидир. Инвестициялар муайян давлатнинг иқтисодиётини ривожлантириш учун давлат томонидан ёки хўжалик юритувчи субъектлар томонидан иқтисодиётнинг маълум тармоқларига киритиладиган капитал, инновацион ёки ижтимоий инвестициялар шаклида киритилиши мумкин. Чет эл инвестицияси мамлакат ташқарисидан чет эл давлатларининг давлат органлари, нодавлат органлари ва ташкилотлари ҳамда хусусий шахслари томонидан киритиладиган инвестиция бўлиб, бу инвестициялар ривожланаётган давлатларнинг иқтисодиётини юксалтириш мақсадида инвесторларга уларнинг ҳуқуқлари ва иқтисодий манфаатлари кафолатланган давлатларга кўпроқ жалб этилади. Ўзбекистон Республикаси ҳам иқтисодиётни ривожлантириш мақсадида чет эл инвестициясига кейинги йилларда кўп имтиёзлар ва кафолатлар бериб чет эл инвестицияси оқимининг кенгайишига катта эътибор бериб келмоқда. Ўзбекистон Республикасининг “Инвестиция фаолияти тўғрисида”ги Қонунига кўра, инвестиция бу – иқтисодий ва бошқа фаолият объектларига киритиладиган моддий ва номоддий неъматлар ҳамда уларга доир ҳуқуқлардир деб ҳуқуқий таъриф берилган.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чет эл инвестициялари деб - чет эллик инвесторларнинг даромад (фойда) олиш мақсадида

тадбиркорлик фаолияти ва қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа турдаги фаолият объектларига қўшадиган барча турдаги моддий ва номоддий бойликлар ва уларга доир ҳуқуқлари, шу жумладан интеллектуал мулкка доир ҳуқуқлари, шунингдек чет эл инвестицияларидан олинган ҳар қандай даромадлари тушунилади.

Тадбиркорлик фаолияти ва бошқа турдаги фаолият объектларига чет эллик инвесторлар томонидан реинвестиция тариқасида қўшиладиган даромад деганда Ўзбекистон Республикасида инвестициялашдан олинган ҳар қандай маблағ, шу жумладан фойда, фоизлар, дивидендлар, роялти, лицензия ва комисион мукофотлар, техникавий ёрдам, техник хизмат кўрсатиш учун тўловлар ва бошқа шаклдаги мукофот пуллари тушунилади. Ўзбекистон Республикасида инвестиция муносабатларини 1998 йил 30 апрелдаги “Чет эл инвестициялари тўғрисида”ги, 1998 йил 30 апрелдаги “Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида”ги, 1998 йил 24 декабрдаги “Инвестиция фаолияти тўғрисида”ги қонунлар ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 11 апрелдаги “Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ–3554-сонли Фармони, Ўзбекистон Республикаси Вазирилар Маҳкамасининг 1997 йил 2 июлдаги “Ўзбекистон Республикасида хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарни ташкил этиш давлат рўйхатидан ўтказиш ва тугатиш тартиби тўғрисида”ги 336-сонли қарори, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йил 2 августдаги қарори билан тасдиқланган “Инвестиция шартномаларини тузиш ва амалга ошириш тартиби тўғрисида”ги низомлар билан ва бошқа норматив ҳужжатлар асосида, шунингдек Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари билан ҳам тартибга солинади.

Бундан ташқари Ўзбекистон Республикасининг эркин иқтисодий зоналарида инвесторларни танлаш ва улар фаолиятини тартибга солишга қаратилган алоҳида норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинганлигини кўришимиз мумкин. Масалан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йил 9 апрелдаги 105-сон қарорига 2-илова сифатида келтирилган "Навоий" эркин индустриал-иқтисодий зонасида жойлаштириш учун инвесторларни танлаш тартиби тўғрисида”ги низомга асосан "Навоий" ЭИИЗда жойлаштириш учун инвесторларни танлаш бўйича ташкилий

масалаларни ҳал этиш маъмурий кенгашнинг ишчи органига ва “Навоий” ЭИИЗ дирекцияси томонидан амалга оширилади¹. Эркин иқтисодий зона ҳудудида хорижий инвесторларни танлаш ҳамда улар фаолиятини амалга оширишда рухсатномалар беришда зона маъмуриятига мустақиллик бериш зона маъмуриятига уларнинг ўз ваколати доирасида тегишли мустақил ҳаракатларни амалга оширишга эркинлик беришни англатади.

Эркин иқтисодий зоналар ҳудудига инвестициялар киритишда ҳар бир компания шахсий инвестициялаш стратегиясидан келиб чиқиб, эркин иқтисодий зона иқтисодиётига инвестиция киритиш билан боғлиқ инвестициявий фаолият таваккалчилигини баҳолайди.

Инвестициявий фаолият таваккалчилиги – бу корхона раҳбари ёки давлатнинг самарасиз ҳаракатлари натижасида инвестор капитали қийматининг пасайиши ёки дастлабки қийматнинг йўқотилишидан иборат таваккалчилик даражасидир.

Инвестициявий фаолият таваккалчилигини келиб чиқиш асосларига кўра икки гуруҳга: тизимли (бозор иқтисодиёти муносабатлари асосида вужудга келадиган) ва тизимсиз (бозор қонунларига боғлиқ бўлмаган) инвестициявий фаолият таваккалчилиги кабиларга ажратиш мумкин.

Бозор иқтисодиёти муносабатлари асосида тизимли тарзда вужудга келадиган инвестиция таваккалчилиги валюта, инфляция, сиёсий мўтадилликнинг йўқотилиши, кредит фоиз ставкалари фоизларининг ўзгаришига боғлиқ ҳолда вужудга келади.

Инфляция даражаси ўсиши инвесторнинг даромадлари ҳамда активлари қиймати пасайишига сабаб бўлиши мумкин.

Кредит фоиз ставкаларининг ўзгариши ҳам инвестор фаолиятига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Одатда Марказий банк томонидан ўрнатилган фоиз ставкаларининг ортиши, корхоналарнинг даромадлари пасайишига сабаб бўлади. Бу эса инвесторнинг инвестиция объектидан олиши кутилаётган даромадлари камайишига ва инвестиция лойиҳасининг молиявий самарасиз бўлишига олиб келади.

Валюта таваккалчилиги эса инвестицияларни қабул қилувчи давлат ҳудудидаги иқтисодий ва сиёсий ҳолат натижасида валюта

¹ "Навоий" эркин индустриал-иқтисодий зонасида жойлаштириш учун инвесторларни танлаш тартиби тўғрисида"ги низом. "Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – 2009. – №15. 189-модда.

курсининг бошқа валюталарга нисбатан қиймати ўзгариши билан боғлиқ. Бу валюта девальвацияси деб ҳам аталади.

Сиёсий таваккалчилик сиёсий жараёнларнинг иқтисодий жараёнларга салбий таъсири натижасида вужудга келади. Давлат тўнтариши, ҳукумат алмашиши ва бошқ.

2. Ўзбекистон Республикаси эркин иқтисодий зоналарда инвестициялар жалб этишни рағбатлантириш воситалари

МДХга аъзо давлатлар ҳудудида ташкил этилган эркин иқтисодий зоналар сингари Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фаолият кўрсатадиган эркин иқтисодий зоналарида инвестициялар, хусусан хорижий инвестициялар кириб келиш ҳажми ижобий кўрсаткичларда эмас. Бу бир катор ички ва ташқи сабабларга боғлиқ.

Биринчидан эркин иқтисодий зоналар ҳудудидга трансмиллий корпорацияларни жалб этиш ва улар билан ҳамкорликни амалга ошириш тажрибаси такомиллашмаган. Бу борадаги ташқи иқтисодий сиёсат ҳам истикболли эмас. Эркин иқтисодий зоналар фаолиятини ҳаракатлантирувчи қач трансмиллий корпорацияларнинг улар ҳудудида фаолият кўрсатишидир.

Шунингдек эркин иқтисодий зоналар ҳудудида инвесторларни уларнинг инвестициявиц фаолияти хусусида ахборот ва консултив маълумотлар билан таъминлаш тизими ривожланмаган. Шунингдек инвестиция лойиҳалари ва дастурларини маркетинг таҳлилларидан ўтказиш хизматлари ҳам такомиллашмаган. Эркин иқтисодий зоналар ҳудудида, шунингдек республикаимиз бошқа ҳудудларида ҳам инвестициявий бюролар фаолияти йўлга қўйилмаган.

Эркин иқтисодий зоналарда қулай инвестициявий муҳитнинг таркибий қисми сифатида баҳоланадиган “имтиёзлар” - ҳажми ва тақдим этилиш шаклларига кўра турли давлатларда фарқланади.

Эркин иқтисодий зоналарда тадбиркорлик субъектларига тақдим этиладиган имтиёзлар 4 гуруҳ: ташқи савдо имтиёзлари, солиқ имтиёзлари, молиявий имтиёзлар, маъмурий имтиёзлар кабилардан иборат.

Ташқи савдо имтиёзлари – эркин иқтисодий зонада фаолият кўрсатувчи тижорат субъектлари томонидан амалга ошириладиган ташқи савдо операцияларини соддалаштириш процедураларини ўз ичига олади.

Ташқи савдо имтиёзлари тизимига шунингдек экспорт-импорт товарларига нисбатан алоҳида бож тарифларини жорий этиш ҳам киради. Ушбу тадбирлар асосида одатда эркин иқтисодий зоналар ҳудудида экспорт-импорт божлар тарифлари пасайтирилади ёки бекор қилинади.

Эркин иқтисодий зоналарда фаолият кўрсатувчи тижорат субъектларига зона маъмурияти томонидан эркинлик бериш ҳам ташқи савдо имтиёзлари таомилларига киради. Масалан, Хитой Халқ Республикаси эркин иқтисодий зоналарида хорижий инвестицияларни жалб қилиш ва ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишда кенг ваколатлар берилганлигини кўришимиз мумкин. Кўпчилик хорижий мутахассисларнинг фикларига кўра, айтиш мумкин ушбу имтиёзлар Хитой эркин иқтисодий зоналарининг ривожланишида муҳим омил сифатида хизмат қилган.

Солиқ имтиёзлари – эркин иқтисодий зоналар ҳудудида фаолият кўрсатувчи тижорат субъектларига солиқ имтиёзлари бериш асосида улар фаолиятининг алоҳида турларини рағбатлантириш тадбирларидан иборат.

Ушбу имтиёзлар солиқ солиш базасига (даромад, мол-мулк нархи ва ҳокз.), солиқ солинадиган мол-мулк алоҳида таркибий қисмларига (амортизация ажратмалари, транспорт, илмий-тадқиқот фаолияти ва иш ҳақи тўловлари) нисбатан амалга оширилиши мумкин.

Эркин иқтисодий зоналар ҳудудида хорижий инвесторлар учун имтиёзли солиқ сиёсати амалга оширилишини таъкидлаш ўринлидир. Масалан, Хитой Халқ Республикасида даромад солиғи ставкаси 33 % бўлса, ушбу давлат ҳудудидаги эркин иқтисодий зоналарда даромад солиғи 15% ни ташкил этади.

Эркин иқтисодий зоналарга тақдим этиладиган солиқ имтиёзларига нисбатан муайян шартлар белгиланилиши мумкин. Масалан, Б. Британия эркин иқтисодий зоналарида ишлаб чиқарилган ҳамда Европа Иттифоқи давлатлари, шу жумладан Б. Британия бозорларига сотилиши мўлжалланган товарларга тан импорт божлари ва ҚҚС (қўшимча қиймат солиғи) тўловлари жорий этилади. Қолган барча ҳолатларда тижорат ташкилотлари эркин иқтисодий зоналарда ишлаб чиқарган товарларига нисбатан импорт божлари ва қўшимча қиймат солиғидан озод қилинади.

Шунингдек Б. Британияда жойлашган тадбиркорлик зоналарида фаолият кўрсатувчи тижорат субъектлари учун ҳам муайян солиқ

имтиёзлари мавжуд. Масалан, ушбу зоналарда саноат ёки тижорат мақсадида қурилиш фаолиятини амалга ошираётган тижорат ташкилоти корпоратив ва даромад солиғидан озод қилинади.

Шунингдек, АҚШ ташқи савдо зоналарида тижорат субъектларига тақдим этиладиган имтиёзлар қуйидагилардан иборат:

– тижорат субъектлари фаолиятини божхона тўловлари ва ички солиқлардан озод қилиш (агар ушбу товарлар АҚШ ички истеъмол бозорига олиб кириладиган бўлса, у ҳолда бож ва солиқлар тўланади);

– тижорат ташкилотларининг эркин савдо зоналарида жойлашган мол-мулки даромад солиғидан озод қилинади. Ушбу ҳудудларда ишлаб чиқариладиган товарларга нисбатан акциз тўловлари ҳам тўланмайди.

Эркин иқтисодий зоналар ҳудудида фаолият кўрсатадиган тижорат субъектларига тақдим этиладиган молиявий имтиёзлар – уларга марказий ҳукумат аппарати ёки зона маъмурияти томонидан турли шаклдаги субсидиялар ажратишни ўз ичига олади.

Субсидиялар асосан коммунал тўловларга паст нарх ўрнатиш, ер участкалари ва ишлаб чиқариш объектларидан фойданиш учун аренда тўловлари миқдорини пасайтириш, имтиёзли кредитлар бериш ва бошқа тадбирлардан иборат бўлади.

Ёдда сақланг!

Маъмурий имтиёзлар – зона маъмурияти томонидан тижорат субъектлари фаолиятини рўйхатга олиш таомилларини, шунингдек хорижий фуқароларнинг зона ҳудудига кириш-чиқиш тартибларини соддалаштириш, шунингдек тижорат субъектларига турли кўринишдаги хизматлар тақдим этиш процедураларини ўз ичига олади. Ушбу имтиёзлар одатда эркин иқтисодий зоналар резидентларига тақдим этилади.

Юқорида таъкидланган имтиёзлар турли комбинация ва кўринишларда эркин иқтисодий зоналар иштирокчиларига тақдим этилади.

Бундан ташқари эркин иқтисодий зоналарда амалга ошириладиган божхона сиёсати ҳам, қолган ҳудудлардан фарқланиб, эркин иқтисодий зоналарда божхона назорати ва бошқаруви соҳасида алоҳида тартиблар қўлланилади.

Эркин иқтисодий зоналар томонидан тақдим этиладиган юқорида таъкидланган ушбу имтиёзлар ҳар доим ҳам хорижий капитал кириб келишини рағбатлантирувчи асосий восита

ҳисобланмайди. Эркин иқтисодий зоналар ҳудудига хорижий инвестициялар кириб келишини рағбатлантирувчи бошқа бир қатор ҳолатлар ҳам мавжуд.

Ушбу ҳолатлар сирасига:

- эркин иқтисодий зона жойлашган давлат ҳудудида сиёсий мўтадил ҳолат; инвестицияларни қабул қилувчи давлат томонидан инвесторларга тақдим этиладиган инвестициявий кафолатлар;
- эркин иқтисодий зоналар жойлашган ҳудудлар инфраструктурасининг ривожланиш даражаси;
- ишчи кучи квалификацияси;
- эркин иқтисодий зоналар ҳудудида соддалаштирилган маъмурий процедуралар кабилардир.

3. Эркин иқтисодий зоналарда инвестициявий фаолиятнинг муваффақият ва муваффақиятсизлиги сабаблари

Эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш ва улар фаолиятинги тартибга солиш бўйича жаҳон тажрибасини ўрганиш, эркин иқтисодий зоналарда инвестициявий фаолиятнинг муваффақият ва муваффақиятсизлиги сабабларини аниқлашнинг муҳим омили бўлиши мумкин.

Саноат ривожланган давлатлар ҳудудида фаолият кўрсатувчи эркин иқтисодий зоналар тажрибаси шунини кўрсатадики, эркин иқтисодий зоналар муваффақияти асосида қуйидаги икки асос: эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш жараёнида уларни мукамал инвестициявий режалаштириш ва эркин иқтисодий зоналар бошқаруви, хусусан корпоратив бошқарув муносабатларини ташкил этишда инвесторлар манфаати устуворлиги принциpidан келиб чиқиб амалга оширилган оқилона сиёсат кабилар ётади.

Жаҳон ҳўжалигида ўзгариб бораётган ҳолатлар (илмий-техник инқилоблар, трансмиллий корпорациялар ўртасидаги рақобат, валюта курсларининг ўзгариши, халқаро валюта алмашинув тизимларидаги ўзгаришлар) эркин иқтисодий зоналардан ушбу ўзгаришларга тез мослашувни талаб қилади.

Эркин иқтисодий зоналарда қулай инвестициявий муҳит ташкил этишда ижтимоий-иқтисодий манфаатлар салмоқли ҳиссани ташкил этади. Эркин иқтисодий зоналар ҳудудига инвестицияларнинг кириб келиши янги иш ўринларини яратиш, ташқи товар алмашинув

муносабатларини жонланишига сабаб бўлади. Илмий-техник потенциал ошишига кўмаклашади.

Ривожланган ва ривожланаётган давлатлар эркин иқтисодий зоналарида инвестицияларни жалб қилиш ва товар ишлаб чиқариш муносабатлари бир-биридан фарқ қилади.

Ривожланган давлатлар ҳудудида ташкил этилган эркин иқтисодий зоналарда асосан экспорт-импорт ўрнини босувчи маҳсулотлар ишлаб чиқаришга интилиш мавжуд бўлади. Ривожланаётган давлатларда эса асосан экспорт мақсадида товарлар ишлаб чиқилади. Ушбу давлатлар асосан унинг воситасида валюта тушумини кўпайтиришни мақсад қиладилар.

Инвесторлар ҳам айнан ривожланган ва ривожланаётган давлатларда ташкил этилган эркин иқтисодий зоналар ҳудудида ушбу сиёсатни инобатга олиб ташриф буюрадилар.

Ривожланаётган давлатлар ҳудудида асосан экспорт ишлаб чиқариш зоналари шаклида эркин иқтисодий зоналар ташкил этилади. Экспорт ишлаб чиқариш зоналарини ташкил этилишидан иқтисодий мақсад – хорижий капитални жалб қилиш, саноат эҳтиёжларини қондириш, экспортга мўлжалланган саноат товарлари ишлаб чиқиш, илм-фан ва технологияни ривожлантириш, замонавий илм-фан ютуқларига эга бўлиш кабилардир.

Ривожланаётган давлат ҳудудида ташкил этилган эркин иқтисодий зоналарда яратилган хўжалик фаолиятини амалга оширишнинг имтиёзли шакли хорижий тадбиркорлар учун имтиёзли ва либерал аҳамиятга эга.

Хорижий давлатларнинг эркин иқтисодий зоналар фаолияти самарадорлигини оширишга доир тажрибасини таҳлил қилиш асосида Ўзбекистон Республикасида фаолият кўрсатувчи эркин иқтисодий зоналар фаолиятини ривожлантиришда қуйидаги тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир:

хорижий валютани эркин иқтисодий зона ҳудудига импорт қилиш шаклида инвестициялашни амалга оширадиган норезидентларнинг мазкур инвестициялардан олган даромадларини хорижий давлат ҳудудига ўтказиш фаолиятига нисбатан Ўзбекистон Республикаси Ҳукумат кафолатлари тақдим қилиниши керак. Бу норезидент субъектларнинг эркин иқтисодий зона ҳудудидаги инвестициявий фаоллигини оширади;

эркин иқтисодий зоналар ҳудудида меҳнат фаолиятини амалга оширадиган хорижий мутахассисларнинг даромадларини солиқлардан

озод қилиш. Бу эркин иқтисодий зоналар ҳудудига малакали хорижий мутахассислар кириб келишини рағбатлантиради;

эркин иқтисодий зоналарга олиб кириладиган ва экспорт мақсадида олиб чиқиб кетиладиган товарларни божхона органлари томонидан расмийлаштириш, божхона юк декларациясини тўлдириш процедураларини максимал даражада соддалаштириш.

Эркин иқтисодий зона ҳудудидаги инвестициявий қонунчилик масалалари ҳам ҳудудга хорижий инвестицияларни жалб қилиш воситасидир.

Чет эл инвестицияси бир давлат ҳудудига хорижий давлат органлари, юридик шахслари ёки жисмоний шахслари, халқаро ташкилотлар томонидан иккинчи давлатга киритиладиган капитал, инновация ёки ижтимоий инвестициялар шаклида бўлиши мумкин. Эркин иқтисодий зоналар ҳудудида чет эл инвестициялари турли ташкилий ҳуқуқий шаклларда амалга оширилиши мумкин.

Эркин иқтисодий зоналарда чет эллик инвесторлар инвестицияларни қуйидаги йўллар билан амалга оширишлари мумкин:

1) эркин иқтисодий зона резидентлари - юридик ва (ёки) жисмоний шахслари билан биргаликда ташкил этилган хўжалик жамиятлари ва ширкатларининг, банклар, суғурта ташкилотлари ва бошқа корхоналарнинг устав жамғармаларида ва бошқа мол-мулкида улуш қўшиб қатнашиш;

2) эркин иқтисодий зона ҳудудида чет эллик инвесторларга тўлиқ қарашли бўлган хўжалик жамиятлари ва ширкатларини, банклар, суғурта ташкилотлари ва бошқа корхоналарни барпо этиш ва ривожлантириш;

3) мол-мулк, акциялар ва бошқа қимматли қўғозларни, шу жумладан эркин иқтисодий зона резидентлари томонидан эмиссия қилинган қарз мажбуриятларини сотиб олиш;

4) инновациявий эркин иқтисодий зоналар ва технопарклар ҳудудида интеллектуал мулкка, шу жумладан муаллифлик ҳуқуқлари, патентлар, товар белгилари, фойдали моделлар, саноат намуналари, фирма номлари ва ноу-хауга, шунингдек ишчанлик нуфузига (гудвиллга) ҳуқуқлар киритиш;

5) концессиялар, шу жумладан табиий ресурсларни қидириш, ишлаб чиқиш, қазиб олиш ёки улардан фойдаланишга бўлган концессиялар олиш;

б) савдо ва хизмат кўрсатиш соҳалари объектларига, турар жой биноларига улар жойлашган ер участкалари билан биргаликда мулк ҳуқуқини, шунингдек ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш (шу жумладан ижара асосида фойдаланиш) ҳамда табиий ресурсларга эгалик қилиш ва улардан фойдаланиш ҳуқуқларини сотиб олиш орқали.

Аксарият хорижий давлатлар эркин иқтисодий зоналарида чет эл инвестициялари иштирокидаги қўшма корхоналар ташкил этиш амалиёти ривожланганлигини таъкидлаш ўринлидир. Жумладан, Чет эллик инвесторлар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар ташкил этишлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари билан ўзларига берилган барча ҳуқуқлар, кафолатлар ва имтиёзлардан фойдаланишлари мумкин.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар деганда акцияларининг (улушлари, пайларининг) ёки устав жамғармасининг камида ўттиз фоизини чет эл инвестициялари ташкил этадиган корхоналар тушунилади. Улар Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларига зид келмайдиган ҳар қандай ташкилий-ҳуқуқий шаклларда фаолият кўрсатадилар. Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхона қатнашчиларидан бири чет эллик инвестор бўлиши шарт.

Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхона уни таъсис этиш йўли билан ёки илгари чет эл инвестициялари иштирокисиз таъсис этилган корхонада иштирок этиш улушини (пайини, акцияларини) ёхуд бундай корхонани бутунлай, шу жумладан хусусийлаштириш жараёнида чет эллик инвестор томонидан сотиб олиниши натижасида ташкил этилиши мумкин.

Чет эллик инвесторлар – Ўзбекистон Республикасида чет эллик инвесторлар деб хорижий давлатларнинг давлат органлари, нодавлат ташкилотлари, турли хил ташкилий ҳуқуқий шаклга эга бўлган корхона ва муасасалари, нодавлат ташкилотлари ва бошқа турдаги уюшмалари, чет эллик хусусий шахслар ҳамда чет элда доимий яшовчи Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари чет эл инвесторлари деб тан олинади. Бугунги кунда Ўзбекистон Республикасининг Савдо-саноат палатаси билан ҳамкорликда турли хил чет эл давлатларининг йирик компаниялари ва хусусий тадбиркорлари билан биргаликда мамлакатимизда кўпгина инвестиция лойиҳалари амалга оширилиб келинмоқда. Бу йирик

инвестиция лойиҳалари асосида мамлакатимизда қўшма корхоналар очилиб иқтисодиётимизнинг турли соҳаларини ривожлантириш учун кенг йўллар очилмоқда.

Тўлиқ чет эл инвестициясига асосланган корхоналар. Ўзбекистон Республикасининг қонунчилигига мувофиқ Ўзбекистон Республикасида ташкил этилган ва давлат рўйхатидан ўтган устав капиталининг 100 % чет эл сармоясига асосланган корхоналар тўлиқ чет эл инвестициясига асосланган корхоналар деб юритилади.

ХУЛОСА

Мамлакатимизда инвестиция сиёсатининг муҳим устувор йўналишларини амалга ошириш, замонавий юқори технологияларни жорий этиш ҳисобига жаҳон бозори талабларига мос келадиган рақобатдош, экспортбоп маҳсулотлар ишлаб чиқариш, мавжуд хом ашёни чуқур қайта ишлаш орқали тайёр маҳсулотлар турини ва улушини кўпайтириш ҳамда янги иш ўринларини барпо қилиш жараёни янада жадал тус олмоқда.

Бинобарин, иқтисодий эркинлаштириш ва модернизациялаш, энг аввало, тўғридан-тўғри инвестицияларни жалб қилиш бўйича қулай шарт-шароитлар яратиш ҳар қандай давлат учун энг долзарб ҳамда кечиктириб бўлмайдиган масала ҳисобланади. Бундай вазифаларни амалга оширишда эркин иқтисодий зоналарнинг ўрни ғоятда муҳимдир.

Бугунги кунда республикамизнинг 10 ҳудудида 16 та эркин иқтисодий зона фаолият юритмоқда. Улар маҳаллий минерал-хом ашё ресурсларини чуқур қайта ишлаш асосида юқори қўшимча қийматга эга рақобатдош маҳсулотлар ишлаб чиқаришни таъминлайдиган замонавий корхоналар ташкил этиш, шу аснода янги иш ўринлари яратилишига муносиб ҳисса қўшмоқда.

Бироқ тан олиб айтиш керакки, ҳозирги пайтда эркин иқтисодий зоналар инвестиция лойиҳалари портфелининг сифати анча паст. Етакчи хорижий компаниялар иштирокида -экспортбоп тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқариш бўйича юқори технологияли маҳаллийлаштирилган замонавий корхоналар ташкил этиш ишлари эса сустлигича қолмоқда. Бундан ташқари, ЭИЗ ҳудудидаги хўжалик субъектлари ўртасида саноат ва кооперация алоқалари талаб даражасида эмаслигидан ҳам кўз юмиб бўлмайди.

Президентимизнинг жорий йил 7 августдаги “Эркин иқтисодий зоналар самарали фаолият кўрсатиши учун вазирликлар, идоралар ва жойлардаги давлат ҳокимияти органларини мувофиқлаштиришни кучайтириш ва уларнинг масъулиятини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори ана шу каби камчиликларни бартараф қилишда муҳим ўрин тутди. Жумладан, мазкур қарорга биноан, ЭИЗ ҳудудида кластер ёндашувлардан самарали фойдаланган ҳолда, иштирокчилар ўртасида мустаҳкам кооперация алоқалари йўлга қўйилиб, маҳаллий хом ашё ва материаллар асосида рақобатдош тайёр маҳсулотлар, бутловчи буюмлар ишлаб чиқаришни

маҳаллийлаштириш бўйича юқори технологияли илғор корхоналар ташкил этилади. Бу жараёнда ишлаб чиқариш, муҳандислик-коммуникация, йўл-транспорт ҳамда сифатли логистика хизматлари кўрсатиш бўйича замонавий инфратузилмани шакллантириш, малакали мутахассислар тайёрлаш каби чора-тадбирлар қўлланилади.

Яна бир янгилик шуки, эндиликда Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши раиси, вилоятлар ҳамда Тошкент шаҳар ҳокимлари, уларнинг биринчи ўринбосарлари ярим йиллик ва йил якунлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Президентига эркин иқтисодий зоналар ҳамда кичик саноат зоналари фаолияти самарадорлигини оширишга доир ишлар ҳақида ҳисобот беради. Бу эса ЭИЗ фаолиятини ривожлантириш юзасидан олиб борилаётган ишларнинг шаффофлигини таъминлайди.

Эркин иқтисодий зонада фаолият кўрсатадиган тадбиркорлик субъектларига турли имтиёз ва қулайликлар тақдим этилаётгани хусусий сектор вакилларининг лойиҳаларини рўёбга чиқаришда ҳал қилувчи омил бўлмоқда. Масалан, қарор билан “Навоий” эркин иқтисодий зонаси ҳудудида жойлашган асбоб-ускуналар ҳамда уларнинг эҳтиёт қисмлари, хом ашё, материаллар ва бутловчи буюмларни эркин божхона зонаси режимидан божхона тўловларини тўламасдан, муқаддам расмийлаштирилган божхона кўригига биноан, экспорт божхона юк декларацияси, сертификатлар ҳамда ташқи иқтисодий фаолият соҳасида рухсат берувчи бошқа ҳужжатларни тақдим этмасдан, эркин муомалага чиқариш режимига қайта расмийлаштирилади.

Давлатимиз раҳбари ва ҳукуматимиз томонидан қабул қилинган қарорларга мувофиқ, жорий йилнинг шу пайтига қадар эркин иқтисодий зоналар иштирокчиларига 260,9 миллиард сўм миқдорида божхона тўловларидан имтиёзлар берилди. Бундай енгиллик нафақат маҳаллий тадбиркорлар, балки чет эллик сармоядорларда ҳам катта қизиқиш уйғотмоқда.

Эркин иқтисодий зоналар фаолияти ривожланиш истикболлари унинг ҳудудига хорижий инвестициялар жалб қилиш даражаси билан белгиланади. Шунингдек, саноати ривожланаётган давлатлар ҳудудида эркин иқтисодий зоналарни ташкил этишнинг сабаби ҳам ҳудуд иқтисодиётига хорижий ва миллий инвестицияларни жалб қилишни рағбатлантиришдан иборат. Эркин иқтисодий зоналар ҳудудига хорижий ва миллий инвестицияларни жалб қилиш воситалари турли хил бўлиб, улар орасида корпоратив бошқарув

тизимини такомиллаштириш ва трансмиллий корпорацияларни жалб қилиш асосида эркин иқтисодий зоналар фаолиятини ташкил этиш амалиёти халқаро миқёсда ўзини оқлаганлигини таъкидлаш ўринлидир. Аксарият давлатлар эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш сиёсати асосида трансмиллий корпорацияларни жалб этишни ҳамда хорижий давлатларнинг ишлаб чиқариш ҳамда бизнесни бошқариш соҳосидаги илғор тажрибаларини ўзлаштиришни мақсад қиладилар.

Зона ҳудудига инвестицияларни жалб этиш зона жойлашган давлат ҳудудидаги қулай инвестициявий муҳит билан бевосита боғлиқ. Бу омил ўз навбатида давлатнинг инвестициявий имиджини шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга. Агар давлат ҳудудида қулай инвестициявий муҳит мавжуд бўлмаса, инвесторнинг инвестициявий фаолиятида зарар кўриш таваккалчилиги ортади. Натижада инвестицияларни қабул қилувчи давлат инвесторларни жалб қилишда янада кўпроқ иқтисодий имтиёзлар тақдим этишига тўғри келади. Бу, ўз навбатида, инвестицияларни жалб қилиш билан боғлиқ харажатларнинг кўпайиши, давлат бюджети даромадларининг камайишига сабаб бўлади.

Саноати ривожланаётган давлатлар иқтисодиётида капитал етишмовчилиги ҳолати мавжуд бўлади. Бу, ўз навбатида, ушбу давлатлар миллий иқтисодиётига хорижий инвестицияларни жалб қилишни талаб қиладди. Эркин иқтисодий зоналарни ташкил қилиш зарурати ҳам айнан резидентларга турли шаклдаги имтиёзлар бериш асосида хорижий инвестицияларни жалб қилиш заруратидан келиб чиқади.

Эркин иқтисодий зоналар иқтисодиётига миллий ва хорижий инвестициялар кириб келишини рағбатлантиришда қулай инвестициявий ва ишлаб чиқариш муҳитини яратишни таъминлайдиган қонунчилик тизимини ва ҳуқуқий механизмларини ташкил этиш масалалари долзарб аҳамиятга эга.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2018. – 80 бет.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Эркин иқтисодий зоналар” тўғрисидаги Қонуни // www.lex.uz.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Эркин иқтисодий зоналар фаолиятини фаоллаштириш ва кенгайтиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғриси”да ПФ–4853-сон Фармони // www.lex.uz.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 12 январдаги “Ургут”, “Ғиждувон”, “Қўқон” ва “Ҳазорасп” эркин иқтисодий зоналарини ташкил этиш тўғриси”да ПФ–4931-сон Фармони // www.lex.uz.
5. “Нукус-фарм”, “Зомин-фарм”, “Косонсой-фарм”, “Сирдарё-фарм”, “Бойсун-фарм”, “Бўстонлиқ-фарм” ва “Паркент-фарм” эркин иқтисодий зоналарини ташкил этиш тўғриси”да Ўзбекистон Республикаси Президент Фармони 03.05.2017 й. ПФ–5032-сон // www.lex.uz.
6. “Эркин иқтисодий зоналар фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғриси”да Вазирлар Маҳкамасининг 196-сон қарори 10.04. 2017 й. // www.lex.uz.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 02 декабрдаги ПФ–4059-сон “Навоий вилоятида эркин индустриал-иқтисодий зона ташкил этиш тўғрисида”ги Фармони // www.lex.uz.
8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 29 майдаги 146-сон қарори билан тасдиқланган “Ангрен” махсус индустриал зонаси тўғрисидаги низом // www.lex.uz.
9. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2013 йил 15 майдаги 130-сон қарори билан тасдиқланган “Жиззах” махсус индустриал зонаси тўғрисидаги низом // www.lex.uz.
10. “Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонасида жойлаштириш учун инвесторларни танлаш тартиби тўғрисида”ги низом // www.lex.uz.
11. Ўзбекистон Республикасининг “Чет эл инвестициялари тўғрисида”ги Қонуни // www.lex.uz.

12. Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги Қонуни // www.lex.uz.

13. Ўзбекистон Республикасининг «Инвестиция фаолияти тўғрисида»ги Қонуни // www.lex.uz.

II. Махсус адабиётлар

1. Dobrogonov F. and Farole T. An economic integration zone for the East African community: exploiting regional potential and addressing commitment challenges. World bank policy research working paper 5967. Washington, DC: World Bank.

2. Фаминский И.П. Глобализация экономики и внешнеэкономические связи России. – М.: Республика, 2004. – С. 124.

3. Sweeney, Valerie (2004). Shannon Airport, A unique story of survival. ISBN 0-9547424-0-0.

4. Aggarwal A. 2004. “Export processing zones in India: Analysis of the Economic Performance. Indian Council for research on International economic relations working paper No 148.

5. Arthur O' Sullivan; Steven M. Sheffrin (2003). Economics: Principles in action. Upper Saddle River, New Jersey 07458: Pearson Prentice Hall. p. 454. ISBN 0-13-063085-3.

6. Special Economic Zones in Africa: Comparing Performance and Learning from Global Experiences. 2011 The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank 1818 H Street NW

7. “Special economic zones and regional integration in Africa”. tralac. 2013. Retrieved 25 May 2014.

8. “Special Economic Zones Progress, Emerging Challenges, and Future Directions”. Washington DC: The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank. 2011. Retrieved 25 May 2014.

9. Fish, Isaac Stone (2010-09-25). "A New Shenzhen". Newsweek. Retrieved 2011-07-29.

10. Sargent, John and Matthews, Linda. "China vs. Mexico in the Global EPZ Industry: Maquiladoras, FDI Quality and Plant Mortality" (PDF). University of Texas Pan America. Retrieved 2009-11-11.

11. Special economic zones: performance, lessons learned, and implications for zone development. The World Bank Group. 1818, H Street, NW. Washington, 2008. page 9.

12. "Review of Alexandra Harvey's "The China Price: The True Cost of Chinese Competitive Advantage" 254 (49). Publishers Weekly. December 2007. p. 45.

13. World bank 2001. "Export processing zones: has Africa missed the bowt?" Africa region working paper series 17 (may)

14. Michael Engman, Osamu Onodera and Enrico Pinali, Export Processing Zones.

15. Trade and Development, OECD Trade Policy Working Paper No. 53, TD//TC/WP(2006)39/FINAL, p. 10.

16. "Special Economic Zone's Progress, Emerging Challenges, and Future Directions". Washington DC: The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank. 2011. Retrieved 25 May 2014.

17. Arthur O' Sullivan; Steven M. Sheffrin (2003). Economics: Principles in action. Upper Saddle River, New Jersey 07458: Pearson Prentice Hall. p. 454. ISBN 0-13-063085-3.

18. Британника энциклопедияси. www.britannica.com.

19. Sargent, John and Matthews, Linda. "China vs. Mexico in the Global EPZ Industry: Maquiladoras, FDI Quality and Plant Mortality" (PDF). University of Texas Pan America. Retrieved 2009-11-11.

20. Sargent, John and Matthews, Linda. "China vs. Mexico in the Global EPZ Industry: Maquiladoras, FDI Quality and Plant Mortality" (PDF). University of Texas Pan America. Retrieved 2009-11-11.

21. "Compare". Yusen Logistics Co., Ltd. Retrieved 9 May 2014.

22. Т.П.Данько З.М.Окрут. Свободно экономические зоны в мировом хозяйстве. М: "Инфра-М", 1998, 10-бет.

23. World Bank. 2009. Doing Business 2010: Country Profile for Bangladesh, Comparing.

24. Regulation in 183 Economies. Washington, DC: World Bank.

25. Pak J.D. The special economic zones of China and their impact on its economic development. 1997 year.

26. Special Economic Zones / Consortium for Economic Policy Research and Advice – Moscow: IET, 2007. – 247 p.: il. – ISBN 978_5_93255_207_0 Agency CIP RSL.

27. Т.П.Данько. З.М.Окрут. Свободно экономические зоны в мировом хозяйстве. – М.: Инфра-М, 1998. – С.13-14.
28. Закон Республики Беларусь от 10 ноября 2008 г. № 448-З (Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь, 2008 г., № 275, 2/1545) – новая редакция.
29. Экономический механизм функционирования свободных экономических зон (на примере СЭЗ “Минск”) / Маркусенко М.В., Булко О.Л., Шулейко О.Л. и др. – Мн.: МНИИСЭПП, 2012. – Б.62.
30. Словарь иностранных слов / гл. ред. Ф. Н. Петрова. – М.: Сов. энцикл., 1964. – 334 с.
31. Нилов К. Правовой режим свободных (особых) экономических зон в России и Европе // Вся Европа. – 2007 – №10 (15).
32. "Special Economic Zones Progress, Emerging Challenges, and Future Directions". Washington DC: The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank. 2011. Retrieved 25 May 2014.
33. Malanczuk, P. (1999). "International organisations and space law: World trade organization". Encyclopedia Britannica 442. – p. 305. Bibcode: 1999ESASP.442.305M.
34. Gökhan Akinci and James Crittle, Special Economic Zones: Performance, Lessons Learned, and Implications for Zone Development, *supra*, p. 18.
35. Stephen Creskoff, Peter Walkenhorst. Implications of WTO disciplines for special economic zones in developing countries. The World Bank Poverty Reduction and Economic Management Network International Trade Department, April 2009.
36. Немова Л. Перестроит ОЭЗ под ВТО/ (Электронный ресурс) // Экспертный канал высшей школы экономики “Открытая экономика”. – Режим доступа: <http://opec.ru/1356596.html>.
37. В. Ноекман. The WTO: functions and basic principles. 42. 2010 year.
38. Revised Kyoto Convention, Specific Annex D, Chapter 2 (WCO 2003).
39. Турбан Г.В. Всемирная торговая организация: основы деятельности, процедуры, опыт вступления. Пособие. Минск: Райплац, 2007.
40. Financial Stability Forum, "Report of the Working Group on Offshore Centers," April 5, 2000.

41. "The Offshoring of American Government", Cornell Law Review, Nov. 2008, available: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1143044.

42. Tephon Manning, Silvia Massini, Arie Lewin (October 20, 2008). "SSRN-A Dynamic Perspective on Next-Generation Offshoring: The Global Sourcing of Science and Engineering Talent". Academy of Management Perspectives (Social Science Electronic Publishing) 22 (3): 35–54. doi:10.5465/amp.2008.34587994. Retrieved 8 April 2014.

43. Баронов В.И., Костюнина Г.М. Свободные экономические и офшорные зоны. – М.: ИНФРА-М. 2013. – 560 с.

44. Костюнина Г.М., Буглай В.Б., Платонова И.Н., Баронов В.И. Офшорный бизнес во внешнеэкономической деятельности. – М.: НИЦ Инфра-М. 2014. – 352 с.

III. Интернет ресурслари

1. <http://lex.uz>.
2. <http://www.feznavoi.uz/>.
3. <http://fez.uz/>.
4. <http://www.wepza.org/sez-knowledge-bank/>.
5. <https://elibrary.worldbank.org>.
6. www.papers.ssrn.com/.
7. news.nur.kz/163693.html.
8. www.sez-tpd.org.ua/.
9. www.wto.org.
10. www.wcoomd.org www.fez.brest.by.
11. www.gomelraton.com.
12. www.fezminsk.by.
13. www.fez-vitebsk.com.
14. www.fezmogilev.by.
15. www.grodnoinvest.com.

Камалов Мансурхон Мухтарович

**ЭРКИН ИҚТИСОДИЙ ЗОНАЛАРНИНГ
ҲУҚУҚИЙ МАҚОМИ**

Ўқув қўлланма

Мухаррир: Х.Юлдашева
Техник муҳаррир: А.Юлдашев

Босишга рухсат этилди: 10.12.2018 й. Бичими 60x84 1/16
Офсет қоғози. Ризограф усулда. Times гарнитураси.
Шартли босма табағи 7,2. Нашр ҳисоб табағи 4,8.
Адади 100 нусхада. Буюртма: № 24/12-2.

«RELIABLE PRINT» МЧЖ босмахонасида чоп этилди
Тошкент ш. Чорсу майдони, 3-А уй.